
MARIA MERCÈ LÓPEZ CASAS

LA RECEPCIÓ D'AUSIÀS MARCH
AL SEGLE XVI: L'EDICIÓ DE
ROMANÍ (1539)

(1) Aquest treball forma part del projecte d'investigació «Poesía y Cancioneros», dirigit pel Dr. Vicenç Beltran (ref. BFF 2000-0759-C03-01), subvencionat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia.

(2) «De orden del Serenissimo Don Fernando de Aragón, Duque de Calabria, Virrey, y Capitan General del Reyno de Valencia, traduxo en verso castellano con suma propiedad y elegancia las obras de Ausias March», Ximeno (1747-49: 86).

(3) Veiem reflectits l'ambient i vida d'aquesta cort en *El Cortesano* del músic i poeta cortesà Lluís del Milà, encara que, com ha observat Solervicens (1997: 169-191), *El cortesano* no és una «descripció» de

Comencem en aquestes pàgines un estudi¹ sobre les edicions antigues de la poesia d'Ausiàs March, totes prou conegudes des dels treballs magistrals de Pagès, encara avui d'obligada consulta i referència. La nostra aportació anirà, però, per un altre camí. Sense descurar la descripció de les edicions, oferirem dades concretes sobre els exemplars conservats de cada una d'elles. D'aquesta manera podrem contribuir a dibuixar el panorama de la difusió i recepció de March, figura objecte de culte des dels primers anys del XVI, famós com a poeta, filòsof i clàssic a reivindicar i imitar tant a València com a Barcelona (Fuster 1989 i Duran 1991 i 1997).

EDICIÓ PRINCEPS

La primera edició de la poesia d'Ausiàs March va ser estampada a València, el 10 de març de 1539, obra de Baltasar de Romaní, per iniciativa de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria,² qui molt probablement hi col·laborà en el finançament. Segons Berger (1987: I, 175) el Duc de Calàbria degué subvencionar algunes impressions a manera de mecenes. El cert és que Ferran d'Aragó i la seva esposa Germana de Foix, virreis vitalicis de València i ambdós de nissaga reial, van fer del seu palau del Real de València, una veritable cort.³ Envoltats de l'aristocràcia local, de poetes, músics, actors i clergues, van celebrar tota mena de festes, jocs i representacions teatrals en un ambient

cultural marcadament nobiliari i ritualitzat (Fuster 1984: 41-44, Oleza 1984: 65-66, Berger 1987: I, 316-323). Un cop morta Germana de Foix (1537), el duc es tornà a casar l'any 1540 amb Mencía de Mendoza, marquesa de Cenete, i perpetuà la cort virregnal fins a 1550, any del seu traspasament. L'edició d'Ausiàs March, el 1539, és fruit d'aquest ambient i té com inspirador el mateix duc, tal com convenia a un noble protector de les arts i de les lletres, a la manera de les corts principesques italianes (no oblidem que Ferran d'Aragó va ser educat a Nàpols). A la portada del llibre hi ha reproduït l'escut dels ducs de Calàbria i el f. 1v conté la carta que va escriure Baltasar de Romaní tot dedicant-li l'edició a Ferran d'Aragó. En aquesta epístola proemial es fa un elogi de la figura del rei Alfons el Magnànim, besavi del destinatari. Aquesta mateixa admiració es trasllada al seu descendent, que ha sabut també conrear les lletres i les arts. Després Baltasar de Romaní explica per què ha traduït Ausiàs March:

Pues, como ya la experiencia del mundo y mi edad me retruxessen en los baxos techos de mi casa, buscando algunos libros en que leyesse, hallé entre los otros las moralidades de Osias Marco, cavallero valenciano, en verso limosín escritas, y trabajando d'entender sus dificultades, tantas vezes leyendo lo que dudava puse la vista por sus metros, que fui movido a traduzillos en lengua castellana por su mismo estilo. Si por este trabajo alguna merced merezco, sea que vuestra excelencia a los sabios mande corregir mis faltas, y a los embidiosos que traduzgan las otras obras de Osias Marco que aquí faltan.⁴

No en sabem gran cosa de Baltasar de Romaní. Devia ser un cavaller que freqüentava la cort virregnal, almenys entre 1536 i 1538. Surt un personatge amb aquest nom a *El Cortesano* de Milà, així com en un poema castellà de Joan Ferrandis d'Herèdia, al qual contestaren Milà, Pujades, Francesc Fenollet, un «tesorerer» i el mateix Romaní (Fuster 1984: 35 i Escartí 1997a: I, 37-38). Josep Rodríguez (1747: 74) ens diu que procedia d'una família molt antiga i molt noble i que es deia Baltasar de Romaní i Lansol. Vicent Ximeno ressaltava també la seva procedència noble, i ens diu que era natural de València, «cuyo linage, y apellido persevera, por aver faltado la sucesion por línea de varon, en el noble Don Pascual de Romaní, antes Escrivà, barón y señor de Beniparrell» (Ximeno 1747-49: 86); a més fa una lloança de les seves facultats i habilitats poètiques: «Fue Don Balthasar Poeta muy facundo, hombre dotado de ingenio vivo y perspicaz y de gran destreza en la inteligencia del Idioma Lemosín» (Ximeno 1747-49: 87), però, com ha assenyalat Fuster (1984: 35), no consigna cap altra obra de Romaní sinó la traducció d'Ausiàs March. Aquest comentari de Ximeno i l'observació de Fuster ens fan pensar que la versió castellana que féu Romaní de la poesia de March va ser valorada –almenys en cercles castellans– i fins i tot, apreciada pels homes dels segles XVI, XVII i XVIII. La poca vàlua atorgada a aquesta traducció deu ser cosa relativament moderna, igual que ho és considerar que la traducció de Jorge de Montemayor és molt millor que la de Romaní.⁵ Lope de Vega, que coneixia molt bé la

la cort virregnal, sinó una ficció, una evocació interessada (vegeu també, en la mateixa línia, les observacions de Martínez Romero 2001:94). L'obra recull fets que es van produir entorn de les festes que la cort va celebrar entre abril i maig de 1535 (Fuster 1984: 41-42; Sirera 1984: 265-275). Una de les funcions teatrals que va tenir lloc a la cort dels ducs de Calàbria és *La vesita*, peça teatral composta expressament per commemorar les noces de la reina Germana amb el seu segon marit, el Marquès de Brandenburg. És obra de Joan Ferrandis d'Herèdia i es va representar per segon cop amb motiu del casament del Duc de Calàbria amb la seva segona esposa, Mencía de Mendoza (Sirera 1984: 261-265 i Solervicens 1999: 63-64).

(4) Reprodueixo la transcripció d'Escartí (1997a: I, 79). La carta ha estat editada també per Ribelles Comín (1929: 355), Riquer (1946: 3-4) i Duran / Solervicens (1996: 120-121).

(5) Aquesta és la postura defensada per Riquer (1949: xxiv-xxvi i 1990: xx-xxii) i també, encara que més matisada, de Ramírez i Molas (1970: 153). En canvi, Amador de los Ríos preferia Romaní perquè considerava que Montemayor per la seva condició de poeta «alguna vez altera las formas del pensamiento y aun el mismo sentido» (cfr. Nogueras / Sánchez 1999: 188 nota 80). Pagès (1912a: I, 90 i 1912b: 414) no considera vàlida la traducció de Montemayor, diu que ha de ser consultada amb grans precaucions; l'únic mèrit que li

concedeix és haver contribuït a la difusió de March. Bohigas (1949: 310) critica també la versió del poeta portuguès perquè considera que la versificació és bastant fluïda i que Montemayor va fer alteracions greus en la poesia de March.

(6) *Las Obras del excellentissimo poeta Ausias March, Cavallero Valenciano. Traduzidas de lengua Lemosina en Castellano por el excelente Poeta Iorge de Monte Mayor. Agora de nuevo corregido y emendado en esta segunda impresion*, Madrid, Francisco Sanchez, 1579. L'exemplar amb la signatura autògrafa de Lope de Vega, a la portada, es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid amb la signatura R 3796. Pel que fa a la influència de March en l'obra de Lope de Vega vegeu Mc Nerney (1981).

(7) Joan Pujol critica tant la traducció de Romaní (1539) com la de Montemayor (1560), vegeu al respecte Pagès (1912a: I, 104-106) i Duran (1997: 94).

(8) E. Duran i J. Solervicens creuen possible també aquesta identificació: «Baltasar de Romaní, cavaller cortesà dels ducs de Calàbria, potser pot ser identificat amb Baltasar Escrivà de Romaní, baró de Beniparrell i comanador de Sant Jaume, que va morir vers 1547», Duran / Solervicens (1996: 120).

(9) Així consta en les actes del procés: «l'acusen de ser persona eclesiàstica, i això, per tal com ell se fa dir comanador i porta la creu de Santiago al pit, com acostumen a fer els comanadors» (Escartí 1997a: 39). Sembla ser que era nebot del

traducció feta per Montemayor –n'he pogut localitzar un exemplar firmat pel mateix Lope–⁶ en parla ben malament: «Castísimos son aquellos versos que escribió Ausias March en lengua lemosina, que tan mal y sin entenderlos Montemayor tradujo» (*Cuestión sobre el honor debido a la poesía*, cfr. Ribelles 1929: 367 i Riquer 1946: xxvi) o Joan Pujol quan diu que està feta «ab grans disbarats» (*Visió en somni*,⁷ cfr. Duran 1997: 94). Per tant, pel que fa als segles XVI i XVII, aquestes valoracions modernes nostres s'haurien de reconsiderar o, si més no, revisar, sobretot tenint en compte que els exemplars conservats de l'edició de Romaní són molts més que no els esperats o suposats pels investigadors.

Vicent Josep Escartí (1997a: I, 38-44) és qui més s'ha apropiat a la figura històrica de Baltasar de Romaní. Ha trobat a l'Arxiu del Regne de València la documentació relativa a un llarg procés judicial on es reclama a un Baltasar de Romaní la possessió del senyoriu de Beniparrell. A partir d'aquest plet ha estat possible reunir certes dades de la seva vida. El seu nom complet era Baltasar Escrivà de Romaní, baró de Beniparrell i comanador de l'Orde de Santiago⁸ (almenys era conegut amb aquest apel·latiu de «comanador»)⁹. Nascut a Càller vers el 1485, era fill del virrei de Sardènia Eiximén Peres Escrivà de Romaní i Ram i de la seva tercera esposa, una dama de la noblesa local anomenada Caterina de Sena. De nen o de ben jove degué tornar a València, quan son pare va deixar de ser virrei el 1487. Va viure probablement a la casa que la família tenia a València, a càrrec de Caterina Galmés, vídua del ciutadà valencià Lluís Company. Va tornar a terres italianes (Sardènia i Nàpols) en diferents moments –en tot cas abans de 1516. S'ha conservat una carta dirigida al rei, escrita pel virrei de Nàpols Ramon de Cardona –pare del duc de Somma, lector i editor de March. El virrei parla en forma encomiàstica dels bons serveis de Baltasar de Romaní i el recomana al rei.¹⁰ En morir el seu germà gran –Jaume Escrivà de Romaní– heretà el títol de baró de Beniparrell, però el seu cosí germà Joan Escrivà, mestre racional de València, li posà un plet l'any 1519 reclamant-li el senyoriu i baronia de Beniparrell. Joan Escrivà es basava en què Baltasar de Romaní no podia heretar el títol per la seva condició d'eclesiàstic. Els testimonis presentats per Romaní volen demostrar que en veritat ell no era comanador; el fet és que sí que sabem que al 1528 –nou anys després d'iniciat el procés judicial– va demanar l'hàbit de Santiago al rei; sembla que li va ser concedit, però malauradament no s'ha conservat el document aprovatori dins l'expedient. Aquell any no era a València, sinó segurament a Burgos, on, en paraules d'Escartí (1997a: I, 43), «és possible que buscàs qui acceleràs el seu ingrés en l'orde de Santiago». Poc abans de morir –la mort se situa vers 1547– el trobem a Valladolid, on va testar l'any 1545, però no ens ha pervingut el testament, buscat infructuosament per Escartí (1997a: I, 43 nota 39). Després de la seva mort, va seguir el procés, que va durar fins al 1581, continuat per la seva

vídua, Agnès de Saavedra, i pel seu fill Gaspar de Romaní, però no van aconseguir recuperar el senyoriu. No deixa de ser sorprenent que en vida de Baltasar de Romaní el procés fos tan llarg i que no es decantés clarament a favor de Joan Escrivà de Romaní, figura tan pròxima a la corona pel seu càrrec de mestre racional de València. Escartí interpreta que devia tenir algun protector, algú que en la Reial Audiència de València retardava la resolució i que aquest poderós no podia ser altre que el mateix duc de Calàbria, el virrei Ferran d'Aragó, a qui Romaní va dedicar l'edició de les obres de March.

L'edició es va fer l'any 1539, amb data 10 de març, quan ja el Duc de Calàbria era vidu, però degué arribar a la impremta durant els últims mesos de 1538; per tant, Ferran d'Aragó encara no s'havia casat amb Mencía de Mendoza. El comte Enric de Nassau,¹¹ primer marit de la marquesa de Cenete, morí el 13 de setembre de 1538 (Lasso de la Vega 1942: 46), més o menys per l'època que Romaní degué lliurar el text a l'impressor. De manera que és gairebé impossible que Baltasar de Romaní estigués pensant a dedicar les obres de March a Mencía de Mendoza, ni tan sols podia dedicar-les als «Ducs» de Calàbria, perquè llavors no hi havia duquessa. A més hem de tenir en compte una altra referència històrica i és que a la vídua Mencía de Mendoza, l'emperador Carles li va proposar primer que es casés amb un fill del marquès de Mondéjar, el qual ella va rebutjar perquè volia que el nou marit tingués sang reial a les venes. Després de marejar molt Carles V amb aquest assumpte de l'ascendència reial (Layna 1942: 182), l'emperador li va oferir per espòs Ferran d'Aragó, candidat que va acceptar encantada, i en ser la marquesa tan rica, el duc de Calàbria no trigà a accedir a la proposta de l'emperador, però el casament no es produí fins al 1540. Aquestes circumstàncies fan que, encara que encaixi molt bé tot allò del *philosopho y poeta mossen Osias Marco* del títol amb la culta i intel·lectual erasmista Mencía de Mendoza, no puguem lligar arbitràriament una cosa amb l'altra. Pensem que s'ha insistit massa a presentar les dues esposes de Ferran d'Aragó com dues cares d'una moneda. Ni Germana de Foix era només la imatge de la frivolitat, el refinament i la extravagància ni Mencía de Mendoza encarnava solament l'austeritat, la cultura i la poca gràcia. Almenys la documentació conservada no ho expressa així,¹² com tampoc les últimes investigacions sobre l'ambient cultural a la València d'aquells anys, que fan paleses les relacions del cercle nobiliari del palau de la Virreina amb la Universitat de València i amb personatges com Andreu Martí Pineda (Martínez Romero 2001), és a dir, que «a la cort de Germana de Foix hi havia una mica més que festes; dit altrament, no cal esperar Mencía de Mendoza per veure quelcom dels nous corrents intel·lectuals», Martínez Romero (2001: 89). Per tant, l'interès per March no ha de néixer forçosament dels nous aires que donà a la cort la marquesa de Cenete. Tampoc ens sembla plausible la interpretació que fa Escartí respecte a la desaparició de les tornades dels poemes en

comanador Escrivà, el poeta de «cancionero», del qual tampoc es pot afirmar que fos «comanador» de cap orde. Podria ben bé ser una apel·latiu que fes servir tant el poeta de «cancionero» com l'editor de March. Pagès (1912a: I, 56 nota 2) suposa una relació de parentiu amb un altre comanador: Francesc Lançol de Romaní, comanador major de l'orde de Montesa entre 1533 i 1537, que va tenir relació amb el duc de Calàbria i el duc de Gandia.

(10) La carta forma part de la documentació del procés i ha estat editada per Escartí (1997a: I, 41 nota 26).

(11) Aquest casament es va fer el 1523 per iniciativa de l'emperador. Enric Nassau era cambrer major i conseller de Carles V (Layna 1942: 182 i Huguet 1993: 79-80).

(12) Llegint a fons documents –no literaris– relatius a Mencía de Mendoza (Lasso de la Vega 1942: 46-60), tenim la impressió que la imatge que s'ha forjat d'ella és més aviat un estereotip. És cert que Mencía de Mendoza era extremadament grassa, però també era obesa Germana de Foix (Marino 1992: 2); a més, el retrat que va pintar Bernard van Orley de la marquesa mostra les belles faccions del seu rostre (Huguet 1993: 79). El refinament de Mencía de Mendoza, com convenia a una dama de la seva classe i posició, passa, per exemple, per ser col·leccionista de joies, de teles fines i precioses, de catifes, de perfums (d'algàlia principalment), experta en plantes, arbres i flors (s'han conservat car-

tes encarregant llavors de plantes exòtiques a Amèrica; Lasso de la Vega 1942: 60). Sabem també que va tenir mestres de ball i música (Lasso de la Vega 1942: 36). Faig esment de tot això perquè, l'aspecte que més s'ha destacat de dona Mencía, és clar, és la cultura i vena intel·lectual, però no crec que en d'altres aspectes hagi de ser radicalment oposada a la virreina Germana de Foix. De totes maneres, fins a cert punt, és lògica aquest simplificació perquè la singularitat d'una dona tan culta com la marquesa de Cenete, que a més va ser deixeble de Juan de Maldonado i del mateix Lluís Vives (García Martínez 1986: 250, Huguet 1993: 87), a qui dedicaren llibres Miguel Jerónimo Ledesma i Joan Àngel (Bosch Cantallops 1989: 365; Huguet 1993: 85-86), per força havia d'enlluernar, deixant de banda altres aspectes més trivials de la seva persona. Pel que fa a la rica biblioteca que heretà del seu pare, que era fill del Cardenal Mendoza i nét, pertant, del Marquès de Santillana, vegeu Sánchez Cantón (1942).

l'edició de Romaní. Ve a dir que Romaní elimina les tornades perquè trasllueixen els amors adúlter de March (prou coneguts a València) perquè poguessin molestar Mencía de Mendoza, la qual segons sembla va voler que Ferran d'Aragó deixés de banda certs afers amorosos amb d'altres dones. Personalment em costa creure aquest assumpte que la marquesa forçés que el duc canviés de vida, perquè, com hem assenyalat abans, Mencía de Mendoza estava encantada de casar-se amb algú de sang reial, encara que hi posés algunes condicions. D'altra banda, el duc no va trigar gens a acceptar, havent vist l'enriquiment que aquell enllaç li suposava, i si es va mostrar remís, segons traspua la correspondència amb el secretari i comanador major de Lleó, Francisco Cobos, pensem més aviat que fóra perquè Ferran d'Aragó va saber que el primer marit, Enric de Nassau, no havia arribat a veure «hun maravedí de su hazienda» (cfr. Huguet 1993: 81). Igualment descartem la hipòtesi que la traducció al castellà s'inclogués en l'edició perquè la destinatària era Mencía de Mendoza, senyora castellana i amb dificultats per comprendre el català (Escartí 1997a: 44). L'ús del castellà en els cercles nobiliaris era ja present des de l'entronització dels Trastàmara, i va ser reforçat a partir dels últims anys del xv per la política matrimonial de la noblesa catalana, que volia emparentar amb famílies importants de Castella (Nadal/Prats 1996: 433-437); de resultes d'això, la llengua de les corts locals va acabar essent el castellà (Nadal/Prats 1996: 437-440), el qual passà a ser la llengua «moderna» i prestigiosa dels cercles cortesans dels anys 30; recordem la gran quantitat de poetes bilingües d'aquells anys i, fins i tot, l'aposta majoritària pel castellà en molts casos (Ganges 1992 i Duran 1997: 97). És molt probable que ni el duc de Calàbria parlés català. Creiem, però, com ha assenyalat Escartí (1997b: 162-163), que l'edició recull expressament la poesia en la llengua original de March perquè Romaní o l'impressor Juan Navarro pensaven que els versos de March podien ser perfectament entesos en català i «que calia difondre'ls» (Escartí 1997b: 163). La versió castellana, per tant, no pot ser interpretada solament com a fruit de la crisi del català en terres valencianes, que ha estat des de Pagès (1912a: I, 54) l'enfocament tradicional de la qüestió. La traducció podria tenir diferents funcions: des de ser un ajut per a la interpretació dels versos fins a pensar en un públic castellà –cosa que n'ampliava el mercat–, un públic tanmateix que podia tenir també interès a llegir el poeta en la llengua original, ja que hom no pot oblidar les vinculacions dels lletraferits cortesans de Castella amb la Corona d'Aragó ja des de l'època del Marquès de Santillana (Cabrè 1997; Mérida 1998-99).

En conclusió, i tornant a la qüestió de la possible destinatària Mencía Mendoza, ens sembla massa difícil pensar que Romaní en el fons li estigués dedicant el llibre a ella, perquè, quan el text va arribar a la impremta la marquesa encara no havia fet acte de presència a la cort ducal, i en conseqüència, pareix molt arriscat interpretar que la traducció castellana hagi estat fruit dels problemes lingüístics de la marquesa de

Cenete, així com considerar la supressió de les tornades en l'edició per no molestar Mencía de Mendoza, fins i tot en el cas molt hipotètic que el llibre fos per a ella. Tot i això, volem deixar constància de dues referències històriques que d'alguna manera vinculen els Escrivà de Romaní amb Mencía de Mendoza, i no és que afectin l'edició de March, però, en qualsevol cas, paga la pena saber-les. Hi ha una carta que li envià Joan Romaní i Escrivà des de València el 25 de maig de 1535, quan encara estava casada amb el seu primer marit, Enric de Nassau, on li parla d'un encàrrec seu: «El retablo que Vuestra Señora dejó mandado en Flandes que se enviase aquí, aún no es venido, hame parecido que debía dar aviso dello a Vuestra Señoría para que haga razón dél» (Lasso de la Vega 1942: 42). Hauríem d'interpretar que potser era un servidor seu? o que d'alguna manera estava lligat a la casa dels Mendoza? Volem portar a col·lació la vinculació dels Mendoza amb València: l'oncle de Mencía era Diego Hurtado de Mendoza, virrei de València de 1520 a 1523. Va ser la figura central de la guerra de les Germanies com a representant del rei; i el seu germà, Rodrigo de Mendoza, el primer marquès de Cenete i pare de Mencía, lluità també al costat del virrei en esclatar la revolta agermanada (Mateu Ibars 1963: 109-113). La segona referència és que Mencía de Mendoza finançava els estudis a Francesc Escrivà, fill del Mestre Racional del Regne de València –Joan Escrivà de Romaní–; tenia assignat un ajut de 3.750 maravedis a l'any per a la seva estada a Alcalá (Lasso de la Vega 1942: 61), encara que hi ha constància d'altres estudiants protegits també i recolzats econòmicament per la marquesa que no pertanyen a la família Escrivà de Romaní.¹³ Així, doncs, no podem menystenir els vincles entre Mencía de Mendoza i València abans del casament amb el duc de Calàbria.¹⁴

D'altra banda, no es pot dir que la poesia d'Ausiàs March hagués desaparegut del tot de l'escena literària a València abans de 1539. Fuster (1984: 43-44) parla d'un «clima pertrarquesco-marquià dels 1530» quan mostra que l'eufòria petrarquista dels salons del duc de Calàbria va comportar un interès simètric per March. Fuster destaca les *Tres coplas al modo de las de Ausias March en lengua lemosina* escrites per Joan Ferrandis d'Herèdia que molt bé podrien ser d'aquells anys. I també assenyala ressons marquiàns en els sonets que Lluís del Milà intercalà en *El Cortesano*. Una altra qüestió a plantejar però, és si aquest March, el «reivindicat» pels poetes cortesans, és el mateix que el filòsof i moral de Romaní. Fuster (1984: 43) ja apuntava la diferència. L'interès pel March filòsof de Romaní sorgeix «en el marc de la polèmica renaixentista sobre les arts, propiciada pel millor coneixement de la *Poètica* d'Aristòtil» (Duran 1997: 95). La valoració aristotèlica de la filosofia per damunt de la poesia es basava en la capacitat de la filosofia per tractar temes universals. La poesia marquiàna esdevé així text de filosofia moral, les «moralidades de Osias Marco» que cita Romaní en l'epístola adreçada al duc de Calàbria; és la manera humanística de prestigiar la poesia (Duran 1997: 95-96). Però en la iniciativa de Ferran d'Aragó de traduir March hi podia haver

(13) Ajudava Francisco de Acebes, Pedro de Huete i fra Álvaro de Mendoza (potser parent seu) quan eren a Lovaina estudiant (Lasso de la Vega 1942: 60-61).

(14) Malgrat que nasqué a Jdraque, Mencía de Mendoza feia llargues estades a Aiora (Lasso de la Vega 1942: 36), on va viure de joveneta; fins i tot les noces entre el duc de Calàbria i la marquesa es van celebrar a Aiora, que apareix com a «terra de dita Marquesa» al dietari de Jeroni Soria (Huguet 1993: 82). Nombrosos ciutadans valencians van tenir relació amb la marquesa, però ens interessa destacar-ne ara alguns que ho van fer abans de 1540, data del casament amb Ferran d'Aragó: Miquel Ortiz i Miquel Celma, els seus mestres de música i ball, Bernat Joan Cetina, argenter que va fer-li un rosari d'or i una taula d'argent, i Pere Borbó, llibreter i enquadernador, amb qui va començar a tenir tractes abans de ser l'esposa del duc (Lasso de la Vega 1942: 36-62).

(15) Pel que fa al predicament que va tenir Ausiàs March entre els autors castellans, vegeu els estudis de conjunt de Riquer (1941), Rozas (1964), Ferreres (1979), McNerney (1982), Garcia Sempere (1997) i Mérida (1998-99). El paper de Joan Boscà com a introductor dels metres i temes italians, així com d'actituds poètiques (com l'ús de poemes-pròleg a la manera de Petrarca i March), i especialment, com el «transmissor» de la poesia de March als poetes del primer Renaixement castellà ha estat destacat per Rozas (1964), McNerney (1979), Johnston (1982) i Garcia

Sempere (1996 i 1998a). Respecte a la influència específica de March en Garcilaso de la Vega, vegeu Lapesa (1948), i més recentment Cocozzella (1996) i Heid (1996).

(16) Precisament trobem un Joan Navarro en els testimonis que van declarar a la Reial Audiència en el procés que hem esmentat contra Baltasar de Romaní (Escartí 1997a: I, 39 nota 16).

(17) L'assumpte és una mica complex, perquè d'una banda fa servir eines del taller de Costilla però també de Jofre, com ha assenyalat Moll (1990: 214). Tot parlant de la primera impressió de Juan Navarro –el *Libro aéreo de Marco Aurelio emperador* de Antonio de Guevara, 6 de març de 1532– diu: «Sus librerías son las de Costilla, incluyendo la nueva 10C. Mientras las capitulares decoradas son las del taller de Costilla –aunque una fue antes usada por Joffre– el tabernáculo, en folio, perteneció y tiene las iniciales de Juan Joffre. Nos encontramos con el problema de los intercambios de materiales gráficos, principalmente tabernáculos, que muchas veces no pertenecían al impresor» (Moll 1990: 214). Hi ha també una altra qüestió a considerar. Un cop mort Joffre –va morir abans de febrer de 1531, segons ha fixat Berger (1987: II, 509 nota 3)–, no sabem ben bé què va passar amb el seu taller fins que a les acaballes de 1532 va ser llogat per Díaz Romano. Costilla, del qual no sabem res durant una temporada (1530-1531), segurament perquè va haver de fugir de València per la pesta i potser fins i

alguna cosa més: introduir March i la seva mètrica al castellà. En aquest sentit, hem de dir que la hipòtesi d'Eulàlia Duran (1997: 96-98), que resumirem breument, és summament suggestiva. Romaní ens diu a l'epístola inicial: «puse la vista por sus metros, que fui movido a traduzillos en lengua castellana por su propio estilo», cosa que es tradueix en la fidelitat mètrica a l'original: el decasíl·lab amb cesura a la quarta síl·laba, la forma per excel·lència de la poesia catalana medieval. L'adaptació de l'hendecasíl·lab italià encara no havia arribat a triomfar en la poesia castellana (les obres de Joan Boscà van ser publicades el 1543) i, per tant, aquest assaig de Romaní sorgeix en un moment de lluita entre les diferents tendències en la poesia castellana: la tradicional i la italianitzant. El duc de Calàbria va ser un dels padrins de noces del casament de Carles V, i en l'estada de la cort a Andalusia, aquell any de 1526, famós per la conversa entre Navagero i Boscà, un dels temes de controvèrsia de «moda» devia ser la poesia i, és clar, la mètrica com sabem. Boscà era una mena de patriarca dels poetes castellans més joves, Garcilaso, Gutierre de Cetina, Hurtado de Mendoza, precisament els poetes que van recollir i difondre l'herència poètica de March al Segle d'Or de les lletres castellanes.¹⁵ Potser en aquest ambient és on Ferran d'Aragó es plantegés «promocionar un poeta valencià local fent-lo traduir al castellà per ser acceptat com a poeta modern» (Duran 1997: 98); podia ser una via alternativa a l'*endecasillabo* italià, sobretot si tenim en compte que March estava essent equiparat a Petrarca. Com assenyalava Duran, es tracta només d'una interpretació hipotètica, però que explica molt bé per què l'edició no recull tota l'obra de March; potser n'hi havia prou amb una mostra, la que era més adient amb els corrents neoplatònics del moment (deixant de banda poemes o fragments eròtics). Creiem, a més, que ajudaria a entendre la qüestió d'una edició bilingüe, perquè així la disposició del text, la cobla en català i a continuació la cobla en castellà, palesava la fidelitat mètrica –fins i tot de rimes– amb l'original; en veritat es podria considerar una traducció *ad litteram*. La intenció del duc de Calàbria era introduir March en la poesia castellana amb el seu mateix estil i per això calia no perdre de vista el text original; d'aquesta manera s'introduïen les formes i a la vegada la força, el sentiment i l'univers marquians: la seva manera de fer i entendre la poesia.

L'impresor va ser Juan Navarro,¹⁶ que ha estat identificat com a Juan de Oces –també «Osses» o «Oses»–, navarrès nascut a Olite, el qual va canviar el patronímic pel gentilici (Serrano Morales 1898-99: 368, Delgado Casado 1996: II, 484-485). El trobem instal·lat a València l'any 1532, al costat de Sant Salvador, fent servir part del material de Costilla.¹⁷ Devia arribar a València poc abans d'aquell any, després de la mort dels impressors valencians més importants del primer terç del XVI: J. Jofre, C. Cofman i J. Viñao. L'any 1542 el trobem establert al Molí de La Rovella, taller que Navarro havia comprat a les filles naturals de Juan Jofre (Berger 1987: II, 506-508) i on havien treballat Díaz Romano¹⁸ i abans, Costilla i Jofre. L'última obra estampada

per Juan Navarro a València data de 1543, llevat d'una reimpressió de l'any 1546,¹⁹ la qual cosa ha fet suposar a Bosch Cantallops (1989: 61) que o bé va morir o va haver de plegar per l'activitat de la competència, sobretot per la forta puixança de Joan Mey.²⁰ No seria gens estrany, però, pensar en la mort de l'impressor perquè a partir de 1552 hi ha un altre Juan o Joan²¹ Navarro, segurament el seu fill, que editarà amb la denominació «En casa de Joan Navarro» (Bosch Cantallops 1989: 61).²² La producció de Juan Navarro aplega vint-i-un títols: divuit on consta l'impressor, i tres més que es van publicar sense el seu nom, però almenys en dos hi ha la referència al Molí de La Rovella.²³

El volum és en foli, amida 350 mm x 250 mm.²⁴ Lletre gòtica. 120 folis (119 + 1 blanc). La marca d'aigua, que he pogut observar amb dificultat, és una mà oberta amb una estrella a la punta,²⁵ similar a Briquet núm. 10720 (de Perpinyà 1528) i núm. 10755 (de Siracusa 1529); està col·locada alternativament amb la mà i estrella dirigida a la part superior del volum o cap a la part inferior. Els quaderns porten signatura (*a-p*) i són tots de 4 bifolis. Al recte del setè foli de l'últim quadern (f. 119) hi ha el colofó, i l'últim foli queda en blanc. El foli primer és la portada i la numeració romana va fins al número CXIX –últim escrit. Hi ha errades en la foliació. Hi ha dos folis seguits amb el número XXII i després segueix el XXIII. Del XXXIII passa al XXXVII i XXXVIII, en comptes del XXXV i XXXVI (els números que hi hauria d'haver), no obstant això, continua correcta la foliació, és a dir, del fals XXXVIII (que havia d'haver estat el XXXVI) passa al número XXXVII; per tant, hi ha dos folis amb el número 37 i dos amb el número 38, i no hi són ni 35 ni 36. Hi ha també un altre salt en la foliació: del LXXXX passa al XCVI, en comptes del XCI, però després segueix, com hem vist abans, la seqüència correcta, és a dir, continua amb el XCII; de resultes d'això, el llibre té dos folis 96 i li manca el 91. La caixa varia d'uns folis a uns altres (oscil·la entre 210 x 80 i 240 x 85). Hi ha 4 estrofes per pàgina –8 per foli–, però com que no totes les estrofes tenen idèntic número de versos la caixa va variant al llarg del volum.

A la portada veiem una orla arquitectònica, amb columnes laterals adornades amb diversos motius (figures humanes, personatges com Cleopatra, una harpia...); al basament, al mig, hi ha la marca de l'impressor: un escudet amb un cap de toro, que té a cada banda un grifó (Vindel 1942: núm. 160; Bosch Cantallops 1989: 60-61).²⁶ A la part superior de l'orla hi ha una màscara vegetal d'home barbat amb un cistell de fruites al cap, el qual acaba amb dofins, amb dos gerros a les cantonades. Dintre d'aquest requadre arquitectònic hi ha l'escut dels ducs de Calàbria, amb el títol i l'any de l'edició a sota. El títol és a dues tintes: vermella i negra, cada línia d'un color:²⁷ *Las obras del famosissimo / filosofo y poeta mossen Osias Marco cauallero Ualen / ciano de nacion Catalan - traduzidas por don Baltasar / de Romani - y diuididas en quatro Canticas: es a saber: / Cantica de Amor - Cantica Moral - Cantica de Muerte - / y Cantica Spiritual. Derigidas al excelentissimo señor / el duque de Calabria. / Anno M.D.XXXIX..* Fora de l'orla, a la part inferior del foli, centrat, hi diu *Con priuilegio* (amb tinta vermella, precedit d'un calderó en negre).²⁸

tot va haver de tancar el seu taller, reapareix al taller de Jofre («El taller de Jorge Costilla –en su mismo emplazamiento o en lugar distinto– es continuado por Juan Navarro, mientras que el de Juan Joffre sigue, aunque por poco tiempo, regentado por Costilla», Moll 1990: 208).

(18) L'any 1541 Díaz Romano se'n va anar de la ciutat de València a causa de la forta crisi que arrossegava des del 1537. L'últim llibre imprès per Díaz Romano a València data de 21 de maig de 1541. Aquell mateix any, doncs, decidí instal·lar-se a Guadalupe, la seva ciutat natal (Berger 1987: II, 504-505; Moll 1990: 209 i 1994a: 245).

(19) És la reimpressió de l'*Obra muy provechosa... llamasse Baculus clericalis* de Bartolomé Cucala, València, Juan Navarro, 1539.

(20) Precisament Joan Mey al 1560 estamparà per primera vegada la traducció que va fer de March l'escriptor portuguès Jorge de Montemayor. Aquesta traducció ha estat editada per Riquer a partir de l'exemplar conservat a la Biblioteca del monestir d'El Escorial (Riquer 1946: 129-304 i Riquer 1990) i també per Carreres de Calatayud (1947) i Avallé-Arce (1996: 1073-1075). Sobre aquesta traducció vegeu les contribucions de Hoefler (1977), Colón (1997), Escartí (1999), Nogueras / Sánchez (1999: 182-193 i 2000).

(21) Hem revisat els peus d'impremta i normalment el nom que fa servir és Joan, encara que el volum no estigui en llengua catalana.

(22) A partir de 1584, quan ja no hi ha constància de la

impresma «En casa de Joan Navarro», trobem el colofó «En casa dels hereus de Joan Navarro» o senzillament «hereus de Joan Navarro», malgrat que, com ha assenyalat Delgado Casado (1996: II, 485), gairebé no hi ha documentació sobre aquests suposats hereus ni sabem exactament els vincles que podien tenir amb Joan Navarro, ara bé, el taller continuava estant al Molí de La Rovella. Aquest taller, encara que vagi canviant d'amos, es mantindrà actiu fins a mitjan segle XVIII i molts dels elements gràfics del començament del XVI seguiran figurant a les seves estampacions (Moll 1990: 209).

(23) Vegeu-ne el llistat a Bosch Cantallops (1989: 61-62); hi ha obra en castellà, llatí i català. Moll (1990: 214) li atribueix una altra estampació, que no és citada per Bosch; es tracta de *Lo cavaller* de Ponç de Menaguerra, València, 1532, sense indicació del taller de procedència o de l'impressor.

(24) Donem les referències de l'exemplar R/2011 de la Biblioteca Nacional de Madrid, un dels que té la relligadura antiga i que, per això, ha estat menys manipulat. Deu conservar la mida original dels folis, perquè és realment gran en comparació als altres llibres. Li segueix l'exemplar que hi ha al British Museum (sign. G.11361), que amida 291 x 200 mm. També és gran el que va pertànyer al marquès de Jerez de los Caballeros, avui a l'Hispanic Society de Nova York (sign. PC 3943 M16 1539), que amida 292 x 196 mm.

(25) La filigrana de la mà amb estrella o flor és una de les

Al foli Iv hi ha l'*Epistola de don Baltasar de Romani / al excelentissimo señor el Duque / de Calabria*, que comença amb una caplletra de 9 unitats de pauta, ornada amb elements vegetals. Del foli IIr fins al CXVIIIv hi ha el text i la traducció. Cada estrofa de l'original català va seguida de la versió castellana. Les cobles catalanes porten la rúbrica *Marco* i les castellanques *Traducion* (de vegades hi ha alguna errada, com per exemple al f. XXXVIIr, que té una estrofa castellana precedida de la rúbrica *Marco*). Del foli IIr al XLIXr hi ha la *Cantica De Amor*, amb 28 *Capitulos*, que és com Romaní anomena els poemes, que van numerats amb xifres romanes. En l'edició d'Escartí apareixen 29 capítols, però és que ell restitueix la rúbrica *Capitulo XXXVIII*, que manca a l'original, encara que és possible que hi hagués d'anar perquè en aquell foli XLVIv comença el poema XVI de 'Ausiàs March. Hi ha molts errors en la numeració. Així del *Capitulo VI* passa al VIII; hi ha dos *Capitulo X*. Després del segon X, el que havia de ser l'XI apareix amb el número XXVI, però continua la numeració correcta perquè ve el XII. L'últim poema d'amor, que havia de ser el XXVIII, apareix amb el número XVII. Tots aquests errors no sabem si són culpa de l'impressor –el més probable– o si en algun cas Romaní ho va fer expressament seguint algun criteri d'ordenació; ara per ara no s'ha fet cap estudi sobre aquest assumpte.

Del foli XLIXv al LXXVIIIv hi ha la *Cantica moral* i es tornen a numerar des del número I al IIII els poemes o capítols. Segueix la *Cantica de muerte*, que ocupa els folis LXXIX-CIII. Té deu poemes numerats de l'I al IX, perquè tornem a trobar un error i és que el poema que havia d'anar amb el número 7 té com a rúbrica solament la paraula *Capitulo*, sense la xifra romana VII, a partir d'aquí el que havia de ser el VIII porta el VII, el IX porta el VIII i el X, el IX. Finalment la *Cantica Spiritual* va des del foli CIIIr fins al CXVIIIv; té quatre poemes numerats de l'I al IIII. Al foli XIXr hi ha un poema escrit per Romaní dedicat a March –tres octaves en castellà–, amb la rúbrica *El interprete al Autor* i després ja ve el colofó: *Ha sido impressa la presente o / bra en la muy noble ciudad de Valencia / Por Juan Nauarro. Acabosse / a diez del mes de Março / Año M.D.XXXIX*.

Tots els exemplars que hem vist són exactament iguals, en foli i amb el mateix tipus de lletra, gòtica. Diem això perquè el bibliòfil Rodríguez (1747: 73 i 75) parla d'una altra edició eixida de les mateixes premses de Joan Navarro el mateix any, amb igual format però en caràcters rodons (lletra ciceroniana). El títol és diferent: *Las Obras de Ausiàs March, Poeta Valenciano, Traduzidas en Castellano, de Catalàn Lemosin; Diuididas en quatro Canticas, es à saber: Cantica de Amor: Cantica Moral: Cantica de Muerte: y Cantica Espiritual* (Rodríguez 1747: 75). Ximeno ho afirma també (1747-49: 86): «Fué tan bien recibida la Traducción, que en un solo año, que fué el de 1539, se hizieron en Valencia dos Impressiones, la una de letra calderilla, y la otra de ciceroniana». L'existència d'aquesta segona edició s'anirà repetint, com, per exemple, ho fa Cerdà en les notes a *La Diana* de Gil Polo, fins que el bibliòfil Salvà (1872: 272) ho posa en dubte, per considerar impossible que en un any l'impressor Navarro edités

dues vegades una mateixa obra,²⁹ i sobretot perquè Juan Navarro no feia servir la lletra rodona en les seves estampacions. Salvà diu que a partir de Rodríguez tothom ho va anar copiant, tot assenyalant la possible inexactitud de Rodríguez ja que diu haver vist l'edició en lletra ciceroniana però que ell només té la gòtica. Pagès (1912a: I, 59 i 85-86) coincideix amb els arguments de Salvà, però n'esgrimeix més: en primer lloc que cap dels exemplars que ell ha vist a Espanya o a l'estranger té aquests caràcters rodons atribuïts per Rodríguez a una de les edicions de 1539 i, en segon lloc, fa veure la raresa del títol: «En el títol que cita, no va reproduït cap dels epítets que van generalment lligats al nom del poeta, y, lo que es més singular, ni tant solament el traductor hi es nomenat. En fi, l'expressió *Traduzidas en castellano de catalan lemosin* es ben incorrecta, o almenys inusitada» (Pagès 1912a: I, 59). Això fa pensar a Pagès que està descrivint l'edició de memòria o a partir de notes preses ràpidament. El que ens sembla més interessant de les observacions de Pagès és la hipòtesi que planteja per explicar la possible confusió: «Tot ens porta, doncs, a creure que en Rodríguez va examinar un exemplar incomplet de la reimpressió en caràcters "ciceronians" feta a Sevilla, en 1553, de la traducció de Romaní, y mencionada, per primera vegada, per Gallardo» (Pagès 1912a: I, 60)». En efecte, Gallardo (1888: 631, ref. 2912) parla d'una edició –en octau– que duu a la portada l'any *M.D.L.III*, però com que no té colofó, no sap on va ser estampada; diu textualment: «Tenemos á la vista un mutilado ejemplar de esta desconocida edición, que citamos por esta circunstancia». Aguiló (1923: 563-564) recull també la referència a aquest exemplar incomplet: «En 8º, sin foliar; letra gótica, menos la primera línea de la portada y los títulos, que son de letra romana o redonda (...) He visto solamente las 16 primeras hojas (...) Sólo hay la traducción castellana. Estas 16 hojas las tiene Gayangos». He pogut localitzar l'exemplar que estan citant tant Gallardo com Aguiló. Es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid amb la signatura R 12176^[41], i efectivament és un exemplar de l'edició de Romaní (text en castellà) feta a Sevilla, Juan Canalla, 1553, que té només 16 folis.³⁰ Els fulls estan dintre d'un sobre amb una nota manuscrita del mateix Gayangos: «Hojas de la traducción de Romaní, de una edición no citada por bibliógrafo alguno». Ara per ara doncs, tot fa pensar que Rodríguez es va confondre perquè no ha quedat rastre d'aquesta suposada edició feta a València, per Juan Navarro, el mateix any però amb lletra rodona. Així ho van suposar, a més de Salvà i Pagès, Aguiló (1923: 561) d'alguna manera, ja que no veu clara l'existència d'aquesta edició, i també Palau (1954-55: 184).

L'edició de Romaní aplega 46 poemes de March, no edita les tornades i exclou o canvia tots aquells passatges que podien portar-li problemes amb la Inquisició, que tot just acabava de condemnar l'erasmisme el 1537 (vegeu detallats tots aquests canvis en l'edició d'Escartí 1997a: I). Pensem que el text que Romaní va lliurar a la impremta no pot ser vist únicament pel seu paper dins la transmissió textual (en aquesta perspectiva els treballs de Pagès 1912a i Archer 1997), sinó que també ha de ser contemplat pel seu

més freqüents i la més estesa de les que s'han elaborat; abunda en un 80% sobre totes les altres filigranes (Valls i Subirà 1980: 150-151).

(26) Aquest mateix escut que esdevé marca de l'impressor està en volums estampats a València per Juan Navarro els anys 1537, 1539, 1541, 1543 i 1546 (Bosch Cantallops 1989: 60-61).

(27) Marco el canvi de línia i de color amb el signe / sense cursiva. Les ratlles que hi ha al títol al darrere d'alguns mots, a manera de separació -/- les represento amb guionet.

(28) Podeu veure una reproducció fotogràfica a color en *Ausiàs March. Madrid, Biblioteca Nacional* (1999: 326).

(29) Aquest argument també el fa servir Pagès, però ens sembla una mica arriscat afirmar que era una circumstància estranya que un mateix impresor el mateix any fes dues edicions, perquè estrany o no el cert és que es feien. Posaré dos casos. El primer és l'edició d'*El cortesano* de Lluís del Milà, feta a València, a casa de Joan de Arcos, 1561. Els dos exemplars conservats a la Biblioteca Nacional de Madrid (R/1519 i R/12933) no són exactament iguals, hi ha algunes variants. I l'altre cas és l'edició de los *Claros varones de Castilla* de Fernando del Pulgar que Estanislao Polono va fer a Sevilla el 1500. El mateix any –1500– va estampar una edició el 24 d'abril i una altra el 22 de maig i són clarament edicions distintes. Aquests casos els he pogut esgrimir sense buscar-los, la qual cosa ens fa pensar que si en busquéssim en trobaríem molts

més. No era tan estrany, doncs, fer dues edicions en un any, la qüestió és que, en el cas que ens ocupa, tots els exemplars conservats de March, Juan Navarro, 1539 són exactament iguals.

(30) D'aquesta edició malauradament només ens n'han arribat dos exemplars: aquest mutilat del qual estem parlant (que va pertànyer a Gayangos) i un altre que està complet que es conserva també a la Biblioteca Nacional de Madrid amb la signatura R/1033. El títol és pràcticament el mateix: *Las obras del fa- / mosissimo Philosopho y / poeta mossen Osias Mar / co, cauallero Valenciano / de nacion Catalan : tra / duzidos por don Balta- / sar de Romani : diuididas / en quatro Canticas, es a / saber, Cantica de amor, / Cantica moral, Cantica / de muerte, y Cantica Spi- / ritual Dirigidas al exce- / lentissimo señor el du- / que de Calabria. M.D.L.iiij.* És també a dues tintes: amb vermell va gairebé tot el text menys el nom del poeta, el nom de Baltasar de Romaní, i el que podríem considerar pròpiament títol (que tanta fortuna i transcendència tingué) *Cantica de amor, Cantica moral, Cantica de muerte y Cantica spiritual*. El colofó ocupa tot el *recto* de l'últim foli: *Impresso en Seuilla por Ioan / Canalla. Acabose a do / ze dias del mes de / Enero, de mill & / quinientos y / cinquenta / y tres / años.*

(31) Riquer va fer l'edició a partir de l'exemplar que hi ha al Palau Reial de Madrid, sign. I/B/19, i del conservat a la Biblioteca de Catalunya amb la signatura 10-VI-39 (Riquer 1946: xix). Tant el facsimil com la transcripció d'Escartí parteixen

valor de testimoni d'un temps que ja no era el d'Ausiàs March. L'edició de 1539 és, en aquest sentit, una manera de «modernitzar» March per a un públic concret d'una època i manera de veure el món concretes també (Duran 1997 i Escartí 1997a: I, 45). Pensem en la mateixa línia que Escartí «que la crítica moderna s'ha entestat a ressaltar els defectes d'aquella edició-traducció» (1997a: 145), des de Pagès (1912a: 55-60) passant per Riquer (1946: x) que la considera un intent fracassat, Bohigas (1952) i Ramírez Molas (1970: 124-126); vegeu també les aportacions de Hoefler (1977) i Nogueras / Sánchez (1999: 174-181). I el que potser caldria és aprofundir l'estudi i fer noves aproximacions al text. Actualment comptem amb dues edicions modernes del March de Romaní i un facsimil (Escartí 1997a: II). L'edició de Riquer (1946: 1-125) només té el text castellà mentre que la d'Escartí (1997a: I, 75-277) conté la transcripció completa.³¹ Ambdues tenen faltes, encara que la d'Escartí és més acurada i amb notes.

EXEMPLARS CONSERVATS

Consignem per ordre alfabètic de la ciutat on es conserven tots els exemplars que hem pogut recopilar. Donem notícia d'aquelles particularitats que presenta cadascun d'ells, a més de la seva procedència si ens és coneguda. D'aquells volums que no diem res més és perquè no aporten llum sobre cap altra qüestió i no presenten, per exemple, anotacions marginals ni ex-libris ni cap altra cosa per ressenyar.

Alacant, Biblioteca Gabriel Miró, E-6-64. Ha donat notícia d'aquest exemplar Marinela Garcia Sempere (1998b), que ha fet un estudi del volum i ha publicat uns escolis que conté. Resumeixo aquí la seva aportació.³² Volum en bon estat que amida 290 x 190 mm. 119 folis (manca doncs, l'últim foli en blanc). Enquadernació antiga, potser del XVI, feta en pell clara amb impressions geomètriques daurades molt senzilles que deixen un espai central lliure. En un full blanc de guardes afegit abans de la portada hi ha la següent nota manuscrita (la reproduïxo tal com està en Garcia 1998b: 183; en cursiva les paraules que no s'han pogut llegir bé):

En el año de N S de 1687 fue allado este libro de la librería del Sr canónigo Marco Chias³³ natural y lo que contiene es un epílogo de avisos # amano y pluma

El volum presenta escolis i signes icònics en molts fulls. Els escolis són correccions fetes a mà en una lletra gòtica cancelleresca, però semblen de dues mans distintes (tinta i forma de la lletra diferents). La frase final de la nota (reproduïda) que duu el signe # sembla avisar de les anotacions que hi ha al volum, ja que moltes porten aquest #, la qual cosa podria indicar que són anteriors a la data de 1687. Els escolis estan preferentment en les cobles en català, no en la traducció. Són de diferent tipus: glosses, sinònims,

correccions d'errades tipogràfiques o modificacions de paraules. Han estat editades per Garcia (1998b: 185-189). Normalment són correccions encertades; per tant, es podria dir que aquest lector coneixia bé la llengua de March. Fins i tot es podria pensar que «El volum hauria estat objecte d'estudi d'algun editor posterior, en el mateix segle XVI» (Garcia 1998b: 189 nota 16), perquè hi ha coincidències entre aquestes anotacions i equivalències i els vocabularis que acompanyen les edicions de Barcelona, Carles Amorós 1543 i 1545; si més no, pensem que aquest lector o posseïdor de l'exemplar que estem descrivim devia haver vist també alguna de les esmentades edicions. Els signes icònics són marques que feia el lector a les cobles o als versos que més l'interessaven. Apareixen quasi exclusivament als cants d'amor i també n'hi ha alguns als cants morals. Són de diverses classes: des del sostingut esmentat, a mans assenyadores, cors, ballestes, un paó...; vegeu l'estudi complet a Garcia (1998b: 190-192). La Biblioteca Gabriel Miró d'Alacant va comprar el volum l'any 1954.

Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 10-VI-39. Mides: 285 x 190 mm. 118 folis; falten el 119 –el que té el peu d'impremta– i el 120, l'últim en blanc. Enquadernació moderna en pell feta per Miquel Rius, segons consta en una de les guardes afegides quan es va relligar (dues al davant i dues al darrere). Al llom, de pell verda, hi ha el nom d'*Auzias / March* amb lletres daurades i separat –a la part inferior del llom– també en or, 1539 en números petits. Té els cantells del fulls daurats.

A la portada, a sobre de l'any, diu *Soy de Pedro Serra año 1720*,³⁴ i amb la mateixa tinta sèpia a dalt de l'orla, sobre el cap barbat, posa *G-3 N2 101* (potser una antiga signatura o referència de la biblioteca d'un antic posseïdor). Al foli IIr, entre la primera estrofa catalana i la versió castellana, diu amb una altra tinta i mà *sor ann Boxadas*. Al mateix foli, a sota de la primera rúbrica de la pàgina, hi ha una altra nota *es de la mara sor...*, en la qual no es veu bé el nom, potser també diu *Boxadas* però està ratllat i s'ha escrit a sobre. *BITECA* interpreta que a sota d'aquest nom hi ha el cognom *Torrella*;³⁵ nosaltres no l'hem pogut llegir. El volum procedeix de l'Institut d'Estudis Catalans des d'on va passar a la Biblioteca de Catalunya.

Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Bon 7-IV-6. En bon estat de conservació; 289 x 210 mm. 120 folis (119 + 1 blanc). Enquadernació moderna feta probablement per a Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922) en pell grana. Al llom junt amb estampacions vegetals daurades hi diu *OSIAS / MARCO / 1539* també en or. Talls daurats. En el penúltim full de guarda, dels afegits modernament (dos davant i dos darrere), hi ha la següent inscripció en una espècie de segell gravat «FROM G. GANCIA, RARE BOOKS MSS ETC. KINGS ROAD BRIGHTON», marca que atribuïm a l'enquadernador o taller on es va relligar o bé a un establiment on estigué abans de ser comprat per Isidre Bonsoms; recordem que Bonsoms va reunir la seva col·lecció fent adquisicions per tot Europa (Sánchez Mariana 1993: 90). Al volum encara consta la signatura

de l'exemplar R/10300 de la Biblioteca Nacional de Madrid, un dels més ben conservats.

(32) Agraïxo a la profesora Marinela Garcia que m'ha donat a conèixer el seu treball fins i tot abans que fos publicat.

(33) Suggestim la possible lectura *Osiás*.

(34) Hem estat temptats d'identificar aquest Pedro Serra, antic posseïdor del volum, amb Pere Serra i Bosch, militar i arquitecte que intervingué en les obres de fortificació de Barcelona (1785). Membre de les acadèmies de Sant Carles de València i de San Fernando de Madrid publicà una *Disertación sobre la conducción de aguas a las fuentes* (1832). L'*EC* –d'on hem recollit la informació– no en fixa les dates del naixement ni de la mort, només diu segle XVIII-segle XIX. L'enciclopèdia *Espasa* és una mica més explícita i assenyalava «fines del XVIII y primer tercio del XIX», cosa que fa impossible que es tracti del mateix Pere Serra. Podria ser un parent seu, potser son pare, però és clar que això és una mera suposició. D'altra banda, el nom de Pere Serra devia ser prou comú.

(35) *BITECA* dona informació sobre Anna Torrella. Va ser priora del convent de Santa Caterina de València, encara que és documentada el 1511, vint anys abans que es fes aquesta edició.

que tenia a la biblioteca de Bonsoms: A 10 / E 4. Bonsoms fou el continuador de la col·lecció que havia començat el llibrer Jaume Andreu i va arribar a aplegar més de 5.000 exemplars del segle XVI al XIX. Són especialment importants la col·lecció cervantina i la col·lecció anomenada «Fullets Bonsoms», formada per fullets i opuscles històrics catalans. L'any 1910 Isidre Bonsoms va fer donació de la seva rica biblioteca a l'Institut d'Estudis Catalans, d'on va passar als fons de la Biblioteca de Catalunya.

Londres, *British Museum*, G.11361 291 x 200. 119 folis (falta l'últim blanc). Procedeix de la biblioteca de Thomas Grenville, donada el 1846 i rebuda pel British Museum al 1847. La encuadernació és anglesa del segle XIX, probablement feta per a Grenville perquè duu el super-libris de Grenville.³⁶ El llibre té al *recto* de la segona guarda moderna una papereta amb una nota de la mà de Grenville (com era habitual en ell, vegeu Taylor 2001):

March Ausias Obras de / Ed: Pr: fo. Valencia 1539. / This first edition of the best of the / Limosin poets is of excessive / rarity. It contains the original / Limosin text to accompany the / translation by Balthasar Romani. / A second edition was printed / in the same year by the same / printer, but in Roman character.

L'exemplar duia abans, al *verso* del tercer full de guardes modern, un retall d'un catàleg de venda, del qual només queda la impressió en negatiu d'uns fragments, corresponents a les fitxes 2414 a 2416; s'hi veu el mot «calf». Barry Taylor no ha pogut identificar aquest catàleg, però creu que s'assembla força al de Vicent Salvà, publicat a Londres, 1826 (*Catalogue of Spanish and Portuguese books with occasional literary and bibliographical remarks*), però no inclou cap exemplar de l'edició de 1539, sinó dos exemplars de l'edició de March de 1560 (núms. 1297-1298). El catàleg de Salvà que sí conté un exemplar de l'edició de 1539 és el de 1843, amb el núm. 700.³⁷ El que se sap amb certesa és que aquest exemplar conservat al British Museum no és el núm. 766 del més important dels catàlegs que va editar Salvà (1872), ni és el de Salvà-Heredia al qual ens hem referit abans. Perquè a la British Library no hi va entrar cap llibre procedent de Salvà-Heredia fins al 1891, i com hem dit aquest volum es troba en aquesta biblioteca des del 1847. Thomas Grenville (1775-1846), fill d'una important família lligada a la política (era germà del primer ministre Lord Grenville), va ocupar diferents càrrecs diplomàtics i parlamentaris fins que quan tenia 52 anys es va retirar de la vida activa i es va dedicar a la seva biblioteca (Taylor 2001). Va arribar a reunir 16.000 títols en 20.000 volums i 59 manuscrits, molts relacionats amb el món hispànic (pel que fa a les connexions i viatges de Grenville a la Península, vegeu Taylor 2001). El que ens interessa ara és la relació entre Salvà i Grenville. Quan Salvà s'establí a Londres, la seva llibreria va gaudir d'un gran prestigi tant entre els emigrats espanyols com entre els bibliòfils anglesos, i entre els que la freqüentaven hi havia Grenville (Reig 1972: 98-99). L'exemplar de la *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla* publicat

(36) Agraïixo a Barry Taylor la seva generositat en oferir-nos totes aquestes dades per poder informar sobre l'exemplar; així com per donar-nos una còpia d'una publicació, quan encara era en premsa, que fa referència a les adquisicions d'antics volums hispànics per la British Library (Taylor 2001).

(37) Salvà va editar també un catàleg a París l'any 1834 (Palau 2888282), però és difícil que portés notes en anglès, per tant, ha de quedar descartat pel que fa a aquest exemplar.

per Salvà (1831) actualment al British Museum, va ser regalat pel mateix Salvà a Grenville, segons dedicatòria de l'autor (vegeu el text a Reig 1972: 99 nota 29). S'han conservat cartes de Salvà a Grenville que confirmen aquests estrets vincles (Taylor 2001 nota 8). Una de les hipòtesis possible seria que aquesta edició de March de 1539 que va pertànyer a Grenville provingués de la biblioteca de Salvà: recordem que Salvà va liquidar la seva llibreria a Londres abans de traslladar-se a París (1831), de manera que alguns dels seus llibres van ser venuts a la capital anglesa. Reig (1972: 135) explica que primer els va vendre a baix preu als llibrers i bibliòfils de la casa.

L'altra hipòtesi possible, en opinió de Barry Taylor, és que el llibre hagués pertangut a Richard Heber (1773-1833). Heber va començar a col·leccionar llibres espanyols des dels 8 anys. Era immensament ric i va gastar la seva fortuna en reunir una biblioteca hispànica, que, en paraules de Gallardo, era la millor després de la de Fernando Colón (Fernández Sánchez 1987: 161). El mateix Salvà digué d'ell que era «la persona que ha tenido mayor número de libros raros en español... Obra que no poseyere Heber, es muy difícil que se presente una ocasión para conseguirla» (cfr. Fernández Sánchez 1987: 161). El cert és que l'edició de March de 1539 apareix al catàleg de Heber, part VI, núm. 2403. En definitiva, que aquest volum del British Museum que va pertànyer a Grenville, és probable que abans hagués estat o de Salvà o de Heber, però amb tota seguretat no és l'exemplar de Salvà-Heredia.

Madrid, Fundació Lázaro Galdiano, inv. 10.872. Mides 250 x 185 mm. 120 folis (119 + 1 en blanc). Antigues signatures: 25-7; A 334; R-29,8. Enquadernació moderna en pell verda feta per Victorio Arias que té gravat l'escut dels ducs de Calàbria a la coberta del davant i a la del darrere. L'escut de la tapa del darrere va dins d'un requadre amb ornamentació floral. El llom és en pell marró i porta en lletres daurades *March / Obras* i a la part inferior del llom també en or *Valencia 1539*. Hi ha cinc flors daurades en aquest llom, una a dalt del nom de March i les altres quatre omplint l'espai que queda entre el títol i el nom de València. Talls daurats. Al primer full de guardes, dels afegits modernament (3 davant i 3 darrere) hi ha la marca ARIAS de l'enquadernador. La portada ha estat restaurada i també el foli CVIII (no afecta la lletra); aquesta restauració és anterior a 1930. Victorio Arias y López Izquierdo (1856-1935) va treballar en importants tallers madrilenys (el d'Antonio Gil i el de Gineste fill) durant l'últim terç del segle XIX fins a establir el seu propi taller, un dels més reputats de Madrid al segle XX (Bermejo 1998: 22). El volum presenta diverses marques (mans assenyaladores que indiquen normalment el text castellà o el principi d'un poema, als folis XIV^v, XX^v i XXXVIII^v) i també anotacions manuscrites però, o bé per la humitat o bé perquè es van voler esborrar són pràcticament il·legibles. Algunes d'aquestes anotacions semblen provatures de ploma, com les dels folis LXVII^r, LXXXIII^r i CXIX^r, però d'altres són una mica més llargues, com aquesta espècie de versos que es llegeixen amb gran dificultat, són en lletra més antiga –del XVI potser– al f. CXIX^v (posem en cursiva el

que es llegeix malament i amb punts suspensius la part que quasi no es veu i no podem interpretar) «del gajro va por italia / yo lie ba... grad en conpañia / y la noble gente eu... paz...». La portada també té anotacions que gairebé no es poden llegir; en aquest cas sí que es podria dir que hi va haver voluntat de netejar la portada d'elements aliens. Així, al costat de l'escut dels ducs de Calàbria, al marge dret amb tinta pràcticament il·legible, sembla posar *fray / Garragr*. I a sobre de la primera línia del títol diu *Las obras del famosísimo*, és a dir, el mateix que el text imprès. També hi ha un dibuixet fet a ploma just a sobre de l'any; representa un arbre que té al costat un escut. Al foli CXIX^v queden restes d'una nota indesxifrable en lletra del XVI, sembla, com a la portada, que es va voler esborrar; la tinta és gairebé inexistent. El llibre va pertànyer a José Lázaro Galdiano (1862-1947), conegut sobretot per la seva faceta de col·leccionista d'obres d'art. Com a bibliòfil es va caracteritzar per anar a la recerca conscient de llibres especialment rars, com els incunables que va arribar a reunir o aquesta primera edició de la poesia de March (Yebes 1993). Si ens atenim a les dates, podríem pensar que la relligadura actual ha estat un encàrrec del mateix Lázaro Galdiano. No se sap quan ni a qui va adquirir el volum, però ara es conserva a la Fundació Lázaro Galdiano de Madrid creada el 1948, un any després de la seva mort. No ens podem estar de dir que aquest exemplar podria ser un volum que va pertànyer a Salvà, comprat després per Ricardo de Heredia; almenys així es desprèn de la referència núm. 1830 del *Catalogue de la Bibliothèque de M. Ricardo Heredia*: «Bel exemplaire de Salvà (n° 766), sauf une restauration dans la marge extérieure du titre. Notes à l'encre». Rememorem una mica la història per situar la hipotètica peripècia del volum. Els Salvà eren bibliòfils i llibreters valencians (segueixo Reig Salvà 1972, Fernández Sánchez 1987: 153-160 i Martín Abad 1996: 52-54). Van començar el negoci Vicent Salvà Pérez (València, 1768-París, 1849), a partir d'una llibreria que tenia son pare, i el seu cunyat Pere Joan Mallén. Ja el 1817 Vicent Salvà es va haver d'exiliar perquè la Inquisició en un registre a la seva llibreria va trobar títols prohibits. Va tornar a Espanya al trienni liberal i fou elegit diputat a Corts. A la «dècada ominosa» va haver de tornar a marxar cap a Londres. Va viure després a París. Al 1847, quan els Salvà van tornar definitivament a València, portaven la col·lecció de llibres hispànics més rica del segle XIX, tant pels exemplars rars com pels ben conservats. El fill de Vicent, Pere Salvà i Mallén (València, 1811-1870), és l'autor del famós *Catálogo de la Biblioteca de Salvà*, publicat a València el 1872,³⁸ i convertit en un dels repertoris d'obligada consulta, no només pels nombrosos volums que posseïa (4.070) sinó per les detallades explicacions que acompanyen a cada referència. En aquest catàleg trobem les següents edicions de March: Núm. 766 (València, Juan Navarro, 1539), núm. 767 (Barcelona, Carles Amorós, 1543), núm. 768 (Barcelona, Carles Amorós, 1543), núm. 769 (Valladolid, Sebastián Martínez, 1555), núm. 770 (Barcelona, Claudi Bornat, 1560), núm. 771 (1a edició de la traducció de Montemayor, València, Joan Mey, 1560)³⁹ i núm. 772 (traducció de Montemayor, Madrid, Francisco Sánchez, 1579). Pere Salvà i Mallén va veure clar que cap dels seus fills tenia interès a conservar

(38) Vicent Salvà abans ja havia publicat diferents catàlegs dels fons dels seus establiments. El més important va ser editat a Londres, en dos volums –anys 1826 i 1829– i tenia 4.253 números: *A Catalogue of Spanish and Portuguese Books with Occasional Literary and Bibliographical Remarks* (Fernández Sánchez 1987: 154).

(39) Aquesta edició, que va pertànyer a Salvà, ha estat recentment adquirida per la Biblioteca Valenciana (*Ausiàs March* 1999: 332).

la biblioteca (vegeu la carta publicada per Fernández Sánchez 1987: 158). Quan va morir, un grup de diputats encapçalat pel valencià Josep Soriano Plasent intentaren mitjançant una proposició de llei que el govern comprés la biblioteca de Salvà, però la iniciativa no va prosperar. La biblioteca es va posar a la venda a Londres i va ser comprada pel bibliòfil Ricardo de Heredia y Livermore, comte de Benahavis, per la quantitat de 28.000 duros. Heredia va ampliar i enriquir considerablement la biblioteca, que es va posar a la venda a París l'any 1891. I amb motiu d'aquesta gran subhasta es va fer el *Catalogue de la Bibliothèque de M. Ricardo Heredia, comte de Benahavis* (Paris, Paul et Guillemin, 1891-1894), que en 4 volums recull els 8.564 llibres que tenia Heredia. La biblioteca va ser subhastada per lots que van ser adquirits per diferents compradors. Alguns llibres van passar a la Biblioteca Nacional de Madrid, molts d'ells encara conserven l'ex-libris de la Biblioteca de Salvà (vegeu-lo en fotografia a Jorba 1986: 67) i el d'Heredia (reproduït a Martín Abad 1996: 54). El cert és que la biblioteca es va dispersar per tot el món.

Un cop feta aquesta explicació, tornem a l'exemplar que ens ocupa. Cap dels 4 exemplars de la primera edició de March conservats a la Biblioteca Nacional de Madrid té l'ex-libris de Salvà-Heredia. Tampoc cap altre dels coneguts per nosaltres. L'únic que s'ajusta a la descripció del *Catalogue* d'Heredia, sobretot per la referència a la restauració de la portada, sense menystenir que a la vegada té les notes en tinta (que han estat mig esborrades), és aquest exemplar que hi ha a la Lázaro Galdiano. Si Lázaro Galdiano va fer relligar de nou el volum, Victorio Arias podria ben bé haver tret conscientment o de resultes de la nova enquadernació les marques dels antics posseïdors. De totes maneres, volem deixar clar que ara per ara, amb les informacions que tenim a l'abast, encara ens movem en el terreny de les hipòtesis.

Madrid, Biblioteca Nacional, R/24. Amida 240 X 170 mm. 120 folis (119 + 1 en blanc). Signatures antigues: C. 20; 130-4. Conserva enquadernació antiga en pergamí; al lloc hi ha el dibuix d'una flor i els mots *Mossen / Osias / Obras / Poeticas*. És una mica més petit que els altres exemplars, segurament perquè quan va ser relligat es van tallar força els marges, però no s'ha vist afectat el text.

Madrid, Biblioteca Nacional, R/2011. Bon estat general, però té algunes taques d'humitat i forats de corcs. Antiga signatura: 130-2. Amida 350 x 250 mm. 120 folis (119 + 1 en blanc). Té canviat l'ordre d'alguns fulls del primer quadern, de manera que el foli VII està en lloc del II. Ha conservat l'enquadernació antiga, molt probablement del mateix segle XVI, en pell negra sobre fusta amb una mandorla d'elements vegetals en or a la coberta. Té els forats d'haver tingut ganxets de ferro. Al lloc hi ha enganxada una etiqueta que indica que va ser exposat a Londres l'any 1881: «EXPOSICIÓN / DE OBJETOS DE ARTE / ESPAÑOLES Y PORTUGUESES / EN LONDRES, AÑO

1881 / ESPAÑA / Biblioteca Nacional, N^o de orden 65». A la tapa, en el foli que hi ha encolat per la part de dintre, en lletra que podria ser del XVI, hi ha els versos següents:

vno por otro dañar
tal vez a si mismo daña
y quien huelga de engañar
no se deue de quexar
si despues otro le engaña

No queden rastres d'algun antic posseïdor ni se sap la seva procedència, l'única informació és la que es dedueix del segellet del llom, que l'any 1881 ja pertanyia a la Biblioteca Nacional de Madrid.

Madrid, Biblioteca Nacional, R/5668. Amida 265 X 180 mm. 119 folis (falta l'últim en blanc). Antiga signatura: 130-6. Enquadernació moderna en pergami, amb ornamentació senzilla daurada; té els cantells del paper daurats. Al primer full de guardes –dels afegits modernament, 3 davant i 3 darrere– hi ha en lletra moderna la següent anotació d'*Carlos*. Pagès (1912a: I, 59) cita aquest exemplar –per la signatura antiga– tot dient que havia sigut de Don Carlos, fill de Felip II, cosa que concorda amb aquesta nota manuscrita. De totes maneres, hem de dir que no sabem qui va escriure aquesta nota que, no essent en lletra antiga, hem de suposar que fou escrita per algun antic posseïdor que potser sí que sabia la procedència del volum. S'ha dit que Honorat Joan, bisbe d'Osma i preceptor de don Carles, fill de Felip II, llegia i comentava les poesies d'Ausiàs March al seu deixeble (Pagès 1912a: I, 59 nota 2, recollit també per Ribelles 1929: 358) i segurament d'aquí prové aquesta referència. Si no tenim en compte la nota que hi ha al full de guardes, dels quatre exemplars conservats a la Biblioteca Nacional, pel tipus d'enquadernació, el que més probabilitats tindria d'haver pertangut a Honorat Joan és el que té la signatura R/2011. Les enquadernacions de la biblioteca privada d'Honorat Joan –conservades al monestir d'El Escorial– presenten unes cobertes molt característiques en pell negra amb un motiu ornamental circular daurat (Checa 1998: 110) molt semblant a la de l'exemplar R/2011 de la Biblioteca Nacional, però hem de dir que això no deixa de ser una suposició nostra perquè no tenim cap indicatiu al volum que ens permeti afirmar-ho. En canvi, aquest exemplar del qual estem parlant –R/5668– almenys té una nota que ens diu que va pertànyer a don Carles. Hi ha una altra referència que hem de portar a col·lació aquí i és que el manuscrit *C* de les obres de March sembla que va pertànyer en algun moment de la seva història al bisbe d'Osma (Pagès 1912a: I, 20) i que podria ser aquest el text que Honorat Joan llegís al seu reial deixeble.

Tornant al volum de la Nacional que estem descrivint, a la part de dins de la coberta té un segell enganxat que és l'ex-libris de la Biblioteca dels Caro. Aquest ex-libris (reproduït al núm. 239 de Vindel 1952) està format per un escut heràldic, amb corona a la part superior d'on surt un llop. Dos gossos llebrers laterals aguanten l'escut. A

dintre de l'escut es veu un braç alçant una espasa. A sota de l'escut, en una cinta posa *BIBLIOT. DE LOS CAROS*. Abaix, ja fora de la cinta, *Valencia*. L'únic representant de la família Caro que ens consta que tingué un exemplar d'aquesta primera edició és Pere Caro i Sureda (1761-1811), III marquès de la Romana (*Catálogo*, 1865: 126).⁴⁰ No és l'única edició de March que tenia. Segons aquest catàleg, tingué també exemplars de Barcelona, Carles Amorós, 1545; Barcelona, Claudi Bornat, 1560; Valladolid, Sebastià Martínez, 1555; i les traduccions castellanes: Zaragoza, viuda de Bartolomé de Nagera, 1562; Madrid, Francisco Sánchez, 1579. És difícil saber si aquest exemplar de l'edició de 1539 és el mateix que el registrat al catàleg, encara que hi ha dades que indueixen a pensar-ho, ja que la biblioteca del Marquès de la Romana –que comptava amb més de 18.000 volums– va ser adquirida per l'estat espanyol l'any 1866 i quedà dipositada al Ministeri de Foment, fins que al 1873 es va incorporar a la Biblioteca Nacional de Madrid (Martín Abad 1996: 39). Per la datació de l'ex-libris –Vindel (1952: I, 116) situa el gravat a la segona meitat del XVIII– és possible que aquesta marca estigués ja a la biblioteca del II marquès de la Romana, Pere Caro i Maça de Liçana.⁴¹ Gran part dels llibres del III marquès de la Romana procedien d'una de les biblioteques més importants del XVIII: la de Fernando José de Velasco y Cevallos, conseller de Castella, de la Inquisició i de la Cambra Reial. La seva vídua, Paula de Quevedo, va vendre la biblioteca del seu espòs –no se sap si completa o no– al marquès de la Romana, que la va instal·lar a València fins que fou comprada per l'Estat (Sánchez Mariana 1993: 74).

Al *verso* de l'últim foli (119), que no té text imprès, hi ha copiades dues tornades (les dels poemes I i LXXVII de March). La lletra és antiga del segle XVI. Copiem tot seguit el text (desenrotllem les abreviatures en cursiva):

dos tornades de mosen ausias
march

plena de seny quant amor es molt bella
absentia es lo verme *que* la guasta
si fermetat ferma *ment* noy contrasta
y creure poc sil envejos consella

Amor amor vn abit me tallat
del *vostre* grat⁴² vestintmen lesperit
y en lo vestir molt ample le sentit
y molt es fret quant sobre mi estat

Les variants i faltes del text d'aquestes tornades no permeten arribar a cap conclusió sobre quin testimoni estan seguint. Només la tornada del poema I podríem dir que coincideix amb *N*, però són lectures no significatives. Aquestes tornades completarien en l'edició de Romaní el primer poema d'amor que està al foli *IIr*, i el *Capítulo XXI*, al foli *XXXIXr*.

(40) «AUSIAS MARCH. Sus poesías en lemosín y castellano, gót. Valencia, 1539», *Catálogo de la Biblioteca del Excmo. Sr. D. Pedro Caro y Sureda*, p. 126.

(41) Pere Caro i Maça de Liçana va néixer a Novelda, fou militar i arquitecte. Governador de la ciutat de Mallorca, es casà amb la dama mallorquina Maria Sureda i passà a ser un dels latifundistes de l'illa de Mallorca (on va néixer el cèlebre Pere Caro i Sureda). Des de 1770 fou acadèmic d'honor de l'Acadèmia de San Carles de València. La seva mort es produí a Algèria al 1775 (*EC* i *Enc. Espasa*).

(42) A sobre d'aquesta paraula algú ha rectificat i ha escrit «drap»; la correcció és en lletra i tinta diferents.

Madrid, Biblioteca Nacional, R/10300. Molt ben conservat. 280 x 200 mm. 120 folis (119 + 1 blanc). Enquadernació moderna del segle XIX en pell vermella feta per Francis Bedford (Londres 1799-1883)⁴³ segons consta en el verso del primer full de guardes afegit (n'hi ha tres davant i tres darrere). Al lloc diu *OBRAS / DE / OSIAS / MARCO* i després d'una ratlla separadora: *VALENCIA / NAVARRO / 1539*. Tant a la part inferior del lloc com a la superior hi ha ornamentació vegetal daurada. Talls daurats. A la part inferior de la portada, cap a la dreta, es pot veure l'ex-libris del bibliòfil Pascual de Gayangos, però no sabem a qui va pertànyer abans que el comprés l'erudit sevillà, encara que pel relligador podríem deduir que procedia de la ciutat de Londres. Diplomàtic, professor d'àrab, historiador, crític literari, bibliòfil i erudit, Pascual de Gayangos y Arce (1809-1897) va desenvolupar una intensa vida social i va viatjar constantment. Fou conegut per tots els llibreters d'Europa, especialment per l'anglès Bernard Quaritch, qui li va proporcionar molts dels seus llibres (Sánchez Mariana 1993: 84), potser aquest exemplar que estem descrivint també. Gayangos arribà a tenir quasi totes les edicions antigues de March: un exemplar –mutilat– de l'edició de Romaní de Sevilla, Joan Canalla, 1553; les dues publicades a Barcelona per Carles Amorós, 1543 i 1545; un exemplar de la de Valladolid, Sebastián Martínez, 1555 i un de l'edició de Barcelona, Claudi Bornat, 1560. Tots aquests exemplars són a la Biblioteca Nacional de Madrid i porten el seu ex-libris. Per a la figura d'aquest cèlebre bibliòfil del segle XIX, vegeu Carrión (1985) i López Estrada (1986). Gairebé tota la rica biblioteca de Gayangos fou adquirida l'any 1899 per la Biblioteca Nacional de Madrid. Hi ha reproducció facsímil d'aquest exemplar (Escartí 1997a: II).

Madrid, Palacio Real, I/B/19. Amida 295 x 190 mm. 118 folis. Falta el 120 blanc i també ha desaparegut el XLVIII, l'últim del sisè quadern que ha estat arrencat. Aquest exemplar és el que conté als marges la traducció atribuïda a Francisco de Quevedo. Ja hem tractat d'aquest tema en un altre lloc (López Casas 2002), de manera que aquí oferirem només un resum de la qüestió. El volum té a la portada dues anotacions manuscrites en tinta sèpia. Una a la part superior del foli, fora de l'orla, posa *Que a la madre fatigada*. I una altra a sota del privilegi, que diu *del marques de montesclaros* i al costat hi ha una rúbrica amb la mateixa tinta. Aquesta anotació, que fa referència a un antic posseïdor, ha estat ratllada amb tinta negra. Encuadernació heràldica del segle XVI, en pell blava amb corones daurades de marquès i un super-libris, en el qual hi ha un ocell sobre una flor a sota de la corona de marquesat. Emmarcat també en or posa *OSIAS MARCO*. La dignitat de marquès que fan paleses les corones s'escau amb la inscripció ratllada al peu de la portada (*del marques de montesclaros*). Per la data de la relligadura podria tractar-se de Rodrigo Mendoza Pimentel, primer marquès de Montesclaros (García Carraffa 1935: 51-53) o del seu fill, Juan de Mendoza y Mendoza –el segon marquès de Montesclaros, que fou servidor de Felip II. Al full de guarda es veuen dos ex-libris, però un tapa parcialment l'altre. El més antic ens permet datar la

(43) Francis Bedford es va formar al taller de Charles Lewis, el qual va arribar a dirigir, fins que l'any 1851 va establir taller propi (Bermejo 1998: 31).

presència d'aquest exemplar al Palau: va estar a la primitiva llibreria del rei Carles IV, entre 1779 i 1807. Sobre aquest ex-libris hi ha enganxat un altre amb l'escut reial i la xifra II-A-I que identifica la biblioteca de Carles IV a partir de 1807. Hi ha altres anotacions modernes en la mateixa guarda; a la part de dalt posa I-B-3, tot seguit en lletres majúscules i subratllat *RARO* i el número 3012 (suposo que totes elles signatures antigues).

L'exemplar presenta tres tipus d'anotacions, segons es dedueix de la diferent coloració de la tinta. Unes mans que assenyalen les estrofes en castellà, en tinta sèpia clareta, potser ja descolorida pel pas del temps –segurament les més antigues. Després, ja en una tinta més marcada, hi ha una rúbrica que està escrita en alguns folis, així com l'anotació que es va repetint *yo rodrigo*; també hi ha alguna nota més extensa: al marge esquerre del foli IIr, tot indicant la primera cobla del poema, posa *myre vuestra / merced esta / copla*, o al f. XXXIIIv, *lea v. s. esta / copla nota / da por my ma / no*. De vegades simplement hi ha unes línies que emmarquen algunes estrofes. En general solen estar senyalades les estrofes castellanes. Aquestes notes i marques semblen de la mateixa mà i són en tinta sèpia. Ja Crosby (1967: 83) va fer notar que aquest nom de «Rodrigo» que figura manuscrit vindria a coincidir amb el nom del primer marquès de Montesclaros, propietari del volum, segons consta a la portada. Finalment ens referirem a les notes marginals més extenses, que són les que tradueixen al castellà algunes estrofes de l'imprès. En primer lloc, hem de dir que estan en tinta negra i en una lletra més menuda; creiem que són de mà distinta, fins i tot, algun cop, la traducció manuscrita quasi està superposada a altres marques (f. 39v). També és de tinta negra la línia que ratlla el nom del propietari que figura a la portada. De tot això deduïm que almenys hi va haver dos posseïdors: el primer, el marquès de Montesclaros, segurament Rodrigo de Mendoza Luna y Pimentel,⁴⁴ que va fer la relligadura del volum (datable a la primera meitat del XVI); i un segon posseïdor que va ratllar el nom de l'antic propietari i que a més va fer la traducció que figura als marges d'algunes estrofes. La qual cosa no vol dir que aquest segon posseïdor fos Quevedo, ans al contrari, és pràcticament segur que Quevedo no va ser l'autor de la traducció (López Casas 2002) ni va ser d'ell aquest volum, encara que el podia haver conegut de primera mà perquè aquest exemplar provenia de la Casa de Medinaceli, i recordem que Antonio Juan Luis de la Cerda, el duc de Medinaceli, va ser íntim amic de Quevedo. Hem resseguit la història del volum i va pertànyer primer al marquès de Montesclaros, després, no sabem en quin moment, va passar a la casa de Medinaceli, i va ser venut al convent de San Martín de Madrid, on Sarmiento va dir que el llibre havia pertangut a Quevedo i que el mateix poeta era autor de la traducció manuscrita que figurava als marges. Amb la desamortització o potser fins i tot abans, el volum va anar a parar a la Biblioteca Reial on ara es custodia (per a tots aquests passos amb detall, vegeu López Casas 2002). La traducció atribuïda a Quevedo va ser editada per Riquer (1946: 425-434); una nova edició a López Casas (2002: 563-573).

(44) Rodrigo de Mendoza Luna y Pimentel, cavaller de l'Orde de Santiago, va ser el primer marquès de Montesclaros i de Castil de Bayuela per mercè de l'emperador Carles V; la concessió va tenir lloc el 23 d'abril de 1530. Pel que fa al primer marquès com als successors en el marquesat, vegeu García Carraffa (1935: 51-53) i González-Doria (1987).

Madrid, Real Academia de la Historia, 1/960. Aquest exemplar ha estat totalment reconstruït. Devia estar molt malmès perquè el text escrit de cada foli va ser retallat i enganxat en un altre volum, de manera que cada un d'aquests nous folis té una finestreta en el marc o requadre de la qual s'ha enganxat la part escrita del foli original. La part retallada conserva, però, la foliació i les indicacions dels quaderns. Per tant, hem de tenir en compte que les indicacions de mides no tenen res a veure amb l'exemplar original. Amida 296 x 200 mm. Signatura antiga 2-2-2 / 586. Té forats dels corcs. Enquadernació en pergamí; s'han afegit un full de guardes al davant i dos al darrere. Té 119 folis (el blanc en aquesta reconstrucció va desaparèixer). Alguns folis estan desordenats. Del XLVI passa al LVII que segueix normalment fins al LXVI. A partir d'aquest foli LXVI hi ha un salt cap enrere, ja que continua amb el XLVII, que és el que havia desaparegut en la primera errada assenyalada. Des d'aquest XLVII segueix correctament fins al LVI. I aquí trobem un altre salt, perquè es recupera el foli LXVII, que havia desaparegut en el segon canvi explicat. Al llom, a sota d'una etiqueta enganxada on consta la signatura actual, hi ha escrit *FO. SAN / poemas / por Rom / 1.2.3. / AM*. A la tapa del volum per la part de dintre hi ha l'ex-libris de la Biblioteca d'Eduardo Fernández San Roman (reproduït a Martín Abad 1996: 48), a la qual fan referència els mots del llom *FO. SAN*; els números del llom podrien ser la signatura que tenia el llibre quan encara pertanyia al tinent general Eduardo Fernández San Román Ruiz (1818-1887). El marquès de San Román, conegut principalment per la seva faceta de militar i polític, fou també bibliòfil. Va reunir una magnífica biblioteca de tema militar i històric principalment. Pel que fa a March, se sap que va tenir també un exemplar de l'edició de Barcelona, Carles Amorós, 1545. El volum es troba a la RAH amb la signatura 3/7600 (sobre ambdues edicions vegeu Millares Carlo 1997, núms. 154 i 155; quant a la figura de San Román vegeu Válgoma, al pròleg de Millares Carlo 1977). Malgrat que San Román no fou mai acadèmic, donà el seu llegat per testament el 1888 a la Real Academia de la Historia. De com i a qui va comprar el llibre San Román, no en tenim cap constància, igual que tampoc sabem si ell fou el responsable de la reconstrucció; en qualsevol cas, va arribar a la RAH tal com està ara.

Nova York, Hispanic Society, PC 3943 M16s 1539 Amida 292 x 196 mm. 120 folis (119 i el blanc). Enquadernació antiga del XVI en pell marró fosc amb decoracions daurades.⁴⁵ És l'exemplar del marquès de Jerez de los Caballeros; encara té el seu ex-libris (reproduït al núm. 481 de Vindel 1952). Consta de l'escut heràldic amb corona a la part superior i a sota, en dues línies *MARQUÉS DE JEREZ / DE LOS CABALLEROS*; va ser gravat per Lorente (Vindel 1952: I, 230). L'exemplar també té l'ex-libris de la biblioteca particular d'Archer M. Huntington. Presenta algunes notes manuscrites. Al foli LXXXIIIv apareixen subratllats els mots impresos «Fondes rael» (v. 9 de la cobla tercera) i al marge s'ha apuntat a mà, en lletra antiga: «ondas rayz». Al foli CVv, amb la mateixa lletra antiga, hi ha unes anotacions, però resulten del tot il·legibles. Després es poden veure unes altres notes d'una mà més moderna del tipus «llurs = suyos»,

(45) Agraïxo l'ajuda que m'ha proporcionat John O'Neill de la Hispanic Society per poder oferir dades sobre aquest exemplar.

«Meu = mi», però resulta impensable que fossin escrites pel marquès de Jerez de los Caballeros o per Huntington. Manuel Pérez de Guzmán y Boza Liaño Aubarede (1852-1929), marquès de Jerez de los Caballeros, va dedicar tota la seva vida a reunir llibres antics i rars i a fer-ne edicions. Des de molt jove, com el seu germà bessó, Juan Pérez de Guzmán y Boza, duc de T'Serclaes, va anar comprant materials per a la seva biblioteca, que arribaria a ser, en matèria literària –poètica sobretot– una de les més importants del segle XIX (Sánchez Mariana 1993: 87). Malauradament el 15 de gener de 1902 la va haver de vendre, segurament impel·lit pels deutes i potser per la pressió familiar (la seva esposa no havia vist mai amb bons ulls l'afició del marquès; Rodríguez Moñino 1989: 35-36 i 74-75). La biblioteca fou comprada en bloc pel milionari Archer H. Huntington, el qual freqüentava la tertúlia del marquès i que ja abans havia mostrat interès per comprar-la (Rodríguez Moñino 1989: 61-64). Huntington, eminent bibliòfil també, amb aquests fons i d'altres que havia anat reunint a la seva biblioteca privada, va fundar la Hispanic Society a Nova York. Gràcies a això s'ha pogut conservar aquest conjunt magnífic, cosa que no es pot dir dels 300 llibres que va comprar el marquès després de 1902 i que va haver de malvendre; els que s'han arribat a recuperar són en un estat lamentable (Clavería 1993: 266). El marquès de Jerez de los Caballeros va incorporar a la seva biblioteca la col·lecció Turner; a l'exemplar del catàleg de la *Bibliotheca Turneriana* (1888) que es conserva a l'HSA hi ha assenyalats els 83 llibres que va comprar i el que va pagar per cadascun d'ells (Rodríguez Moñino 1989: 97-101). Hi hem trobat dues edicions de la traducció de March feta per Jorge de Montemayor: la de Saragossa, Bartolomé de Nagera, 1562 (li va costar 4 lliures) i la de Madrid, Francisco Sánchez, 1579 (4 lliures i 4 xílings). Quan es va subhastar la biblioteca d'Herèdia, va adquirir també uns quants volums. I finalment l'última col·lecció incorporada va ser la del bibliòfil José Sancho Rayón (mort el 9 de gener de 1900). Sabem també que el marquès va pagar 2.000 rals per un exemplar de les obres de March de Barcelona, Carles Amorós, 1543, però no ens consta a qui el va comprar; aquesta informació procedeix dels inventaris de la seva biblioteca de l'any 1886 que actualment són propietat d'Antonio Pérez Gómez i que Rodríguez Moñino (1989: 15-16) va poder consultar i oferir-ne algunes dades. Actualment a la Hispanic Society hi ha els dos exemplars citats de la traducció de Montemayor –1562 i 1579–, dos de l'edició de Barcelona, Carles Amorós 1545, un de Valladolid, Sebastián Martínez, 1555, i un de Barcelona, Claudi Bornat, 1560 (Penney 1965: 334). L'exemplar de l'edició prínceps que estem descrivint sabem que no va ser propietat de Turner, però no podem saber amb certesa si procedia d'Herèdia o de Sancho Rayón o si senzillament té un altre origen.

*San Lorenzo de El Escorial, monestir, 23-V-9 280 mm. 120 folis (119 + 1 en blanc). Va pertànyer a Diego Hurtado de Mendoza segons consta en nota manuscrita a la portada.⁴⁶ Està relligat amb altres obres. En primer lloc hi ha l'edició de March, després ve una obra de Plaute, *Anfitrión español, traducida por el doctor Villalobos*, S. I, s. n.,*

(46) Potser escrita pel seu bibliotecari. És com la reproduïda a Sánchez Mariana (1993: 175).

1515?. I en tercer lloc hi ha el *Cancionero de las obras de Pedro Manuel de Urrea*, Logroño, Arnao Guillén de Brocar, 7, VII, 1513 (Dutton 13UC). L'enquadernació actual és del moment en què es va incorporar als fons de la Biblioteca del monestir, ja que presenta les característiques pròpies de les enquadracions renaixentistes que s'hi feien. En pell vermella, té la marca de la graella de San Llorenç a la coberta, amb els talls típics dels llibres de la Laurentina, daurats i cisellats amb el nom de l'autor i la signatura topogràfica de la biblioteca en tinta negra sobre el fons daurat dels cantells; recordem que els llibres als prestatges de la Biblioteca eren guardats a l'inrevés de com ho fem nosaltres: el que quedava a la vista no eren el llocs dels volums sinó els cantells, d'aquí que la signatura estigués escrita sobre el fons daurat dels talls; així s'obtenia una ràpida identificació. Era habitual relligar diverses obres en un sol volum, com en el nostre cas (Checa 1998: 68), perquè es pretenia aconseguir una bona proporció en les mides dels volums; també en els colors, de manera que la pell vermella va ser la més habitual a l'hora de relligar, ja que harmonitzava perfectament amb les prestatgeries de canya i caoba (Checa 1998: 43-44). La biblioteca d'Hurtado de Mendoza (1503-1575) fou la millor biblioteca humanística d'Espanya, sobretot per la gran quantitat de llibres grecs (manuscrits i impresos). Felip II mostrà interès d'aconseguir els llibres de Mendoza per al monestir. El poeta la va cedir en testament (6 d'agost de 1575) a canvi que el rei condonés els deutes que va deixar pendents (Sánchez Mariana 1993: 37-38). L'ambaixador de Felip II a Venècia, Guzmán de Silva, va ser l'encarregat de fer els passos necessaris per a la cessió. Va supervisar la gestió el primer bibliotecari d'El Escorial, Antonio Gracián Dantisco. D'aquesta manera van ingressar al monestir 256 llibres grecs, 270 llatins, 255 àrabs, 33 hebreus més 2.000 llibres impresos, que es conserven gairebé tots. Només una petita part, els impresos grecs duplicats, van ser traslladats a la Biblioteca Reial al segle XVIII (Sánchez Mariana 1993: 38). És coneguda la influència de la poesia d'Ausiàs March en l'obra de Diego Hurtado de Mendoza (Riquer 1941: 62 i 67-72; Bohigas 1949 i 1952: 155; Ferreres 1979: 478-480; McNerney 1979: 198; Díez Fernández 1989: xxxiii-xxxiv i Garcia Sempere 1998a: 256-257), fins i tot s'ha destacat que l'influx ve directament dels versos en català (Bohigas 1949: 310; Ferreres 1979: 478). Aquest exemplar d'El Escorial confirma que Diego Hurtado de Mendoza va poder llegir directament el poeta en la seva llengua original.

València, Biblioteca Valenciana, XVI/445. Amida 270 X 190 mm. 119 folis (manca l'últim foli en blanc). Enquadernació antiga en pergamí en mal estat; queden marques de l'existència de tanques de cordill avui perdudes. Hi ha provatures de ploma als folis XLIX i L. Trobem la correcció d'una errada en les rúbriques de les estrofes del foli XXVIIr. La cobla original catalana duu la rúbrica *Traducion* i la traducció castellana, la rúbrica *Marco*. Una mà a ploma ha rectificat la confusió: ha ratllat la paraula impresa *Traducion* i al costat ha posat *Marco*, i a la cobla següent, al costat de la rúbrica impresa

J

Marco, que en aquest cas no ha estat ratllada, hi ha el mot manuscrit *traduccion*. No queden marques de la seva procedència ni d'antics posseïdors. El volum ha estat comprat recentment per la Generalitat Valenciana.⁴⁷

Vilanova i la Geltrú, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, XVI-A/13. Amida 270 x 185 mm. 119 folis (falta l'últim en blanc). Té taques d'humitat però no afecten el text imprès. Enquadernació moderna en pell; s'han afegit 4 fulls de guardes (2 davant i 2 darrere). Al llom diu *OBRAS / DE / AUSIAS / MARCH / 1539*, amb ornamentació daurada. Els cantells també en or. Al *verso* del segon full de guardes modern hi ha la següent anotació:

Al gran Patriarca de la tierra Catalana, al / Excmo. Sr. Victor Balaguer en testimonio / de cariñoso afecto. / Barcelona 23 Febrero 1895 / Francisco de Bofarull y Sans.

Al foli Iv, a la part inferior del foli, en un espai en blanc que queda després de l'epístola de Baltasar de Romaní al duc de Calàbria hi ha l'ex-libris de Pròsper de Bofarull; és un segellet enganxat que posa emmarcat *Biblioteca / DE / DON PROSPE-RO DE BOFARULL*

A la portada, a sota de l'escut dels ducs de Calàbria, hi ha una nota mig esborrada que posa *Est* i després hi ha un nom del qual només desxifrem les tres primeres lletres *Ale...* perquè ha estat ratllat. Tant el foli I –la portada– com el foli CXIX –l'últim– porten enganxats mitjançant talons un foli de paper que sembla antic (en qualsevol cas no són moderns com les guardes). Al foli afegit darrere, en lletra antiga, del XVI, hi ha un índex en català dels poemes en ordre alfabètic (només de la primera lletra com era l'antic costum): *Taula dels cants continuats en lo present libre abesedaria*. Al full afegit davant hi ha un sonet en castellà, característic dels primers anys del XVI, amb la tòpica petrarquista, i fins i tot amb ressons de la lírica de «cancionero». La lletra és més cuidada que la de la taula; ens sembla de mà diferent, però no podríem afirmar-ho, la tinta sembla més negra:

SONETO:

Reçíbeme señora mansamente
quen vn lugar ques tuyo era quedado
para contarle solo mi cuydado
que çelos le an causado El asidente

Si no atas el ñudo crudamente
veras mi llaga y golpe casi elado
y si de tu gran Mano no es curado
ningun Remedio tiene Al mal que siente

Los çelos sospechosos y dolores
me an traydo al paso que venido

(47) Hem començat els tràmits per poder consultar l'expedient de compra a l'Arxiu Central de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, per si poguéssim aportar alguna dada nova.

sino quitas Señora estos errores

quan mayor honrra ganas si al Rendido
le otorgas el biuir (ques de Señores)
que no acabar El hombre ya vencido

El volum, pel que hem anat veient, té senyals de quatre o cinc posseïdors: un del XVI, que segurament és el que va afegir els folis enganxats davant i darrere, que sabia català i que va fer la taula final i que potser va ser l'autor del sonet. Si no ho va ser, hauríem de pensar en un altre posseïdor també pels volts del XVI, que va copiar el sonet castellà que hi ha abans de la portada. I ja en època moderna, des de l'últim terç del XVIII o des del XIX, va entrar a formar part de la biblioteca de la família Bofarull. Primer va ser de l'historiador i arxiver Pròsper de Bofarull i Mascaró (1777-1859) segons consta a l'exlibris. Després degué quedar a la biblioteca familiar fins que el seu nét Francesc de Bofarull i Sans (1843-1938), arxiver com son pare i son avi a l'arxiu de la Corona d'Aragó i expert en temes de bibliologia (Josefina Font, *EC*), va regalar-lo el 23 de febrer de 1895 al seu amic Víctor Balaguer. Algun membre dels Bofarull –Pròsper, Manuel o Francesc– és el responsable de la nova relligadura perquè la nota on consta que el volum va ser regalat a Víctor Balaguer està escrita en un full de guardes dels nous afegits per l'enquadernació moderna. Víctor Balaguer (1824-1901), figura destacadíssima de la Renaixença, polític, historiador, poeta i dramaturg, havent mort la seva muller i sense fills, amb els seus llibres i la seva col·lecció de pintures, escultures i objectes orientals, fundà la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer a Vilanova i la Geltrú, la ciutat que l'havia elegit sempre, des del 1869, diputat a Corts. La Biblioteca-Museu Víctor Balaguer obrí les seves portes el 26 d'octubre de 1884. Actualment està gestionada per l'Ajuntament de Vilanova i la Geltrú i per la Generalitat de Catalunya. En els seus fons hi ha també una altra edició antiga de March: la de Barcelona, Carles Amorós, 1543, amb la signatura XVI-A/25.

Per acabar, ens queda fer esment d'aquelles referències als exemplars d'aquesta edició de Romaní de 1539 que apareixen en inventaris de biblioteques antigues, encara que potser s'hagin perdut o que simplement no puguem saber si corresponen o no a algun dels volums conservats. En tot cas palesen l'existència d'uns lectors o coneixedors de March que paga la pena tenir en compte pel que fa a la difusió de March. És coneguda la presència de March a la biblioteca de Joan de Borja, el tercer duc de Gandia:⁴⁸ en l'inventari que es va fer quan va morir, el 9 de març de 1543, en la part dedicada als llibres hi ha referenciat un exemplar de March. Pastor Zapata (1992: 293 núm. 165) ha interpretat per la datació que és el de Romaní, València 1539. Al testament i inventari d'Ana de Toledo, comtessa d'Altamira, de l'any 1546, entre els 14 llibres d'ús personal de la comtessa que figuren en una arqueta de xiprer que guardava a la seva cambra, hi havia un «lybro Osias marco» (Calderón 1993: 708). En aquest cas, volem

(48) Per a una valoració global de la biblioteca del duc de Gandia, vegeu Pastor Zapata (1992).

destacar que era l'únic llibre poètic o literari i pel que sembla era de lectura personal de la comtessa. Ja al segle XVII, Diego de Silva y Mendoza, comte de Salinas, personatge vinculat a la cort de Felip II, virrei i capità general de Portugal, i se sap que també poeta (encara que s'han perdut els manuscrits autògrafs que existien al segle XIX), va tenir també un llibre de March. En un inventari del Palau de Villarrubia (c. 1617) hi ha referenciat «Osias Marco» (Dadson 1998: 400 núm. 80). Nosaltres interpretem que amb aquest nom és molt probable que sigui l'edició de Romaní, encara que potser podria ser la de 1539 o la de 1555.

Ens vam proposar fer un estudi sobre les edicions antigues conservades d'Ausiàs March per poder conèixer la difusió de l'obra del poeta. Tenint en compte totes les dades que hem anat recollint, podem afirmar que March va ser un poeta molt conegut i llegit, cosa que ja era sabuda, però que ara es pot confirmar pels nombrosos exemplars que ens han arribat de les seves obres. I no parlem només de l'edició prínceps, sinó gairebé de tota la resta. Veiem unes xifres indicatives dels exemplars que hem anat trobant a les biblioteques i que sincerament creiem que encara poden ser augmentades. De la primera edició de Barcelona, Carles Amorós, 1543, n'hi ha 13, de l'edició de 1545, 8. De l'edició de Valladolid, Sebastián Martínez, 1555, hem recopilat 19 exemplars. De l'edició de Barcelona, Claudi Bornat, 1560, n'hi ha 17. Si passem a les traduccions, ja hem parlat dels dos únics exemplars de la de Romaní, Sevilla, Joan Canalla, 1553, i dels dos únics exemplars de la primera edició de Jorge Montemayor, València, Joan Mey, 1560. De la traducció de Montemayor (i Romaní) de Saragossa, Bartolomé de Nagera, 1562, en tenim 4 exemplars i de la feta a Madrid, Francisco Sánchez, 1579, se n'han conservat 6. Però tot això ja serà matèria de futurs treballs.

MARIA MERCÈ LÓPEZ CASAS
Universidad de Santiago de Compostela

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ I FUSTER, M. (1923) *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra; facsímil de 1977, Barcelona / Sueca, Curial.
- ALEIXANDRE TENA, F. (1999) «En torno a Ausiàs March: lecturas e interpretaciones. Impresos y manuscritos en el siglo XVI», dins *Ausiàs March. Madrid, Biblioteca Nacional, del 13 de mayo al 27 de junio de 1999*, València, Generalitat Valenciana.
- ARCHER, R. ed. (1997) *Ausiàs March, Obra completa. Apèndix*, Barcelona, Barcanova.

- Ausiàs March*. Madrid, Biblioteca Nacional, del 13 de mayo al 27 de junio de 1999, València, Generalitat Valenciana, 1999.
- AVALLE-ARCE, J. B. ed. (1996) Jorge de Montemayor, *Poesía completa*, amb la col·laboració d'Emilio Blanco, Madrid, Fundación José Antonio de Castro.
- BARALLAT BARES, J. (1961) *Ausiàs March interpretado por sus traductores*, tesi doctoral, Universidad de Salamanca; editada després, el 1968, a Lleida.
- BERGER, Ph. (1987) *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Fundació Alfons el Magnànim, 2 vol.
- BERMEJO MARTÍN, J. B. coord., (1998) *Enciclopedia de la encuadernación*, Madrid, Ollero & Ramos
- Bibliotheca Turneriana* (1888) *Catalogue of the first portions of the Library of the late Robert Samuel Turner*. Dryden Press: J. Davis and Sons.
- BITECA: *Bibliografía dels Antics Textos Catalans*, dins *PhiloBiblon*, The Bancroft Library, University of California, Berkeley (hem consultat la versió electrònica per internet, actualitzada el 2001).
- BOHIGAS, P. (1949) «Resseña de *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro* de M. Riquer, 1946», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 3, pp. 309-311.
- ed. (1952) *Ausiàs March, Poesies*, I, ENC 71, Barcelona, Barcino.
- BOSCH CANTALLOPS, M. (1989) *Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo XVI*, Madrid, Universidad Complutense.
- BRIQUET, Ch. M. (1923) *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, III, Leipzig, Verlag von Kark W. Hiersemann.
- CABRÉ, L. (1997a) «From Ausiàs March to Petrarch: Torroella, Urrea, and other Ausiasmarchides», dins MACPHERSON, I. / PENNY, R. eds., *The Medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyermond*, London, Tamesis, pp. 57-73.
- (1997b) «Dos lectors antics del mestre Ausiàs March i un context» dins ALEMANY, R. ed., *Ausiàs March: textos i contextos*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 59-71.
- CALDERÓN, C. (1993) «Mujeres, ideología y cotidianidad en la Galicia de mediados del siglo XVI. Un estudio del testamento e inventario de bienes de la condesa de Altamira, doña Ana de Toledo», *Hispania*, 53/2, pp. 677-730.
- CARRERES DE CALATAYUD, F. de (1947) *Las obras de Ausias March traducidas por Jorge de Montemayor*, Madrid, CSIC, Instituto «Nicolás Antonio».
- CARRIÓN GÚTIEZ, M. (1985) «Don Pascual de Gayangos y los libros», *Documentación de las Ciencias de la Información*, 8, pp. 71-90.
- Catalogue de la bibliothèque de M. Ricardo Heredia. Comte de Benahavis*, Paris, Ém. Paul, L. Huard et Guillemin, 1891-94, 4 vol.
- Catálogo de la Biblioteca del Excmo. Sr. D. Pedro Caro y Sureda, Marqués de la Romana, Capitán General del Ejército y General en jefe, que fue, de las tropas Españolas en Dinamarca el año 1807, trasladada á esta Corte desde Palma de Mallorca*, Madrid, Imprenta de Francisco Roig, 1865.

- CHECA CREMADES, J. L. (1998) *La encuadernación renacentista en la Biblioteca del Monasterio de El Escorial*, Madrid, Ollero & Ramos.
- CLAVERÍA, C. (1983) «Desiderata de cancioneros que imprimió el marqués de Jerez Don Manuel Pérez de Guzmán (Sevilla, Rasco, ca. 1890). Cuaderno Bibliográfico 8, *Boletín bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 7, pp. 263-292.
- COCOZZELLA, P. (1996) «Ausiàs and Garcilaso Revisited: Exploring Syncretic Lyricism», dins HINTZ, S. ed., *Essays in Honor of Josep M. Solà-Solé. Linguistic and Literary Relations of Catalan and Castilian*, New York / Berna, Peter Lang, pp. 219-234.
- COLÓN, G. (1983) «Els vocabularis barcelonins d'Ausiàs March al segle XVI», *Miscel·lània Pere Bohigas 3. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 6, pp. 261-290.
- (1997): «Ausiàs March interpretat al segle XVI per Juan de Resa i Jorge de Montemayor» dins ALEMANY, R. ed., *Ausiàs March: textos i contextos*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 89-116.
- CROSBY, J. O. (1967) *En torno a la poesía de Quevedo*, Madrid, Castalia.
- DADSON, T. J. (1998) *Libros, lectores y lecturas: estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*, Madrid, Arco/Libros.
- DELGADO CASADO, J. (1996) *Diccionario de impresores españoles*, Madrid, Arco/Libros, 2 vol.
- DÍEZ FERNÁNDEZ, J. I. ed. (1989) Diego Hurtado de Mendoza, *Poesía completa*, Barcelona, Planeta.
- DURAN, E. (1991) «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle XVI», dins FERRANDO, A. / HAUF, A. eds., *Miscel·lània Joan Fuster*, III, Barcelona, PAM, pp. 241-265.
- (1997): «La valoració renaixentista d'Ausiàs March», *Homenatge a Arthur Terry 1. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 35, pp. 93-108.
- DURAN, E. / SOLERVICENS, J. eds. (1996) *Renaixement a la carta*, Barcelona / Vic, Departament de Filologia Catalana, Secció de Literatura de la Universitat de Barcelona / Eumo.
- ESCARTÍ, V. J. (1997a) *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March 1539*, València, Bancaixa, 2 vol.
- (1997b) «Nota sobre l'interés per Ausiàs March al segle XVI», dins ALEMANY, R. ed., *Ausiàs March: textos i contextos*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 155-171.
- (1999) «Encara sobre València i Ausiàs March al segle XVI», dins ALEMANY, R. ed., *Ausiàs March i el món cultural del segle XV*, Alacant, IIFV, pp. 173-197.
- FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, J. (1987) *Historia de la bibliografía en España*, Madrid, El Museo Universal.
- FERRERES, R. (1979) «La influencia de Ausias March en algunos poetas del Siglo de Oro», dins GALLEGO MORELL, A. / SORIA, A. / MARÍN, N., eds., *Estudios sobre literatura y arte dedicados al profesor Emilio Orozco Díaz*, I, Granada, Universidad, pp. 469-483.

- FUSTER, J. (1984) «Lectures d'Ausiàs March en la València del segle XVI», *Estudi general. Homenatge a Joan Fuster*, 4, pp. 31-55, reproduït després a FUSTER, J. (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 65-100.
- GALLARDO, B. J. (1888) *Ensayo de una Biblioteca Española de libros raros y curiosos*, III, Madrid, Imprenta y fundición de Manuel Tello; facsímil de 1968, Madrid, Gredos.
- GANGES GARRIGA, M. (1992) «Poetes bilingües (català-castellà) del segle XV». Cuaderno Bibliográfico 6, *Boletín bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 6/1, pp. 57-232.
- GARCÍA CARRAFFA, Alb. y Art. (1935) *Diccionario heráldico y genealógico de apellidos españoles y americanos*, LVI, Salamanca, Imprenta Comercial Salmantina.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1986) «El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo XVI» dins ISEWIJN, J. / LOSASA, A., eds., *Erasmus in Hispania, Vives in Belgio*, Lovaina, in Aedibus Peeters, pp. 215-290.
- GARCIA SEMPÈRE, M. (1996) «La relació de l'obra poètica de Joan Boscà amb la d'Ausiàs March», *Miscel·lània Germà Colon 6. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 33, pp. 98-108.
- (1997) «Més sobre Ausiàs March al segle XVI castellà», dins ALEMANY, R. ed., *Ausiàs March: textos i contextos*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 173-190.
- (1998a) «Sobre sonetos prologales en el Primer Renacimiento Español» dins RUIZ CASTELLANOS, A. / VÍÑEZ SÁNCHEZ, A. / SÁEZ DURÁN, J. coords., *Retórica y Texto*, Cádiz, Universidad, 1998, pp. 253-259.
- (1998b) «L'edició de 1539 de l'obra d'Ausiàs March; algunes dades noves», dins *Actes del Novè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Barcelona, PAM, pp. 177-194.
- GONZÁLEZ-DORIA, F. (1987) *Diccionario heráldico y nobiliario de los reinos de España*, Madrid, Bitácora.
- HEID, P. (1996) «The Influence of Ausiàs March in Garcilaso's Use of Analogy», dins HINTZ, S. ed., *Essays in Honor of Josep M. Solà-Solé. Linguistic and Literary Relations of Catalan and Castilian*, New York / Berna, Peter Lang, pp. 325-346.
- JOHNSTON, M. D. (1982) «Boscan's adaptation of Ausiàs March», *Papers in Romance*, 4, núm. 2, pp. 65-81.
- JORBA I JORBA, M. (1986) «Llengua i Literatura. 1800-1833» dins RIQUER / COMAS / MOLAS, *Història de la Literatura Catalana*, 7, Barcelona, Ariel, pp. 41-75.
- HOEFLER, J. von (1977) «Notes a les traduccions castellanes d'Ausiàs March en el Segle d'Or», dins GULSOY, J. / SOLÀ-SOLÉ, J. M., eds., *Catalan Studies. Estudis sobre el català. Volum in memory of Josephine de Boer*, Barcelona, Borràs, Lacetania 4, pp. 239-249.
- HUGUET, J. (1993) «L'aristocràtica humanista de la València del XVI: «Donya Mencia de Mendoza», *Revista de l'Alguer*, 4, pp. 77-92.

- LASSO DE LA VEGA Y LÓPEZ DE TEJADA, M. (1942) *Doña Mencía de Mendoza, Marquesa del Cenete (1508-1554)*, Madrid, Real Academia de la Historia.
- LAYNA SERRANO, F. (1942) *Historia de Guadalajara y sus Mendozas en los siglos xv y xvi*, III, Madrid, CSIC, Aldus.
- LÓPEZ CASAS, M. M. (2002) «¿Quevedo, traductor de Ausiàs March» dins CASAS RIGALL, J., DÍAZ MARTÍNEZ, E., *Iberia cantat*, Santiago de Compostela, Universidade, pp. 555-589.
- LÓPEZ ESTRADA, F. (1986) «Pascual de Gayangos y la Literatura Medieval Castellana», *Alfinge*, 4, pp. 11-29.
- MACNERNEY, K. (1979) «Ausias March and Juan Boscan» en *Actes del Primer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Barcelona, PAM, pp. 195-209.
- (1981) «Ausias March y Lope de Vega» dins *Lope de Vega y los orígenes del teatro español. Actas del I Congreso Internacional sobre Lope de Vega*, Madrid, Patronato Arcipreste de Hita, Edi-6, pp. 67-72.
- (1982) *The Influence of Ausias March on Early Golden Age Castilian Poetry*, Amsterdam, Rodopi.
- MARINO, N. F. (1992) «The Literary Court in Valencia, 1526-1536», *Hispanófila*, 104, pp. 1-15.
- MARTÍN ABAD, J. (1996) *Los incunables de las bibliotecas españolas. Apuntes históricos y noticias bibliográficas sobre fondos y bibliófilos*, València, Vicent García Editores
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (2001) «L'obra profana d'Andreu Martí Pineda i la literatura valenciana a la primera meitat del xvi», *Llengua & Literatura*, 12, pp. 77-104.
- MATEU IBARS, J. (1963) *Los virreyes de Valencia. Fuentes para su estudio*, València, Ajuntament.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, R. (1998-99) «Ausias March, matèria de poètica i debat (de Santillana a Lope de Vega)», *Canelobre. Estudis sobre Ausias March*, 39-40, hivern, pp. 211-216.
- MILLARES CARLO, A. (1977) *Fondo San Román. Libros españoles y portugueses del siglo XVI, impresos en la península o fuera de ella*, amb un pròleg de Dalmiro de la Válgoma y Díaz-Varela, Madrid, Real Academia de la Historia.
- MOLL, J. (1990) «La imprenta en Valencia de 1530 a 1532: Notas para su estudio», *El Museo de Pontevedra. Homenaje a Antonio Odriozola*, 44, pp. 205-216.
- (1994a) «Un caso de atribución de impresos de Valencia a Sevilla», dins *De libros y bibliotecas: Homenaje a Rocío Caracuel*, Sevilla, Universidad, pp. 243-252.
- (1994b) *De la imprenta al lector. Estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*, Madrid, Arco/Libros.
- MONTOTO Y RAUTENSTRAUCH, L. (1948) *Relación de lo ocurrido a dos bibliófilos sevillanos*, Valencia, Castalia.
- NADAL, J. M. / PRATS, M. (1996) *Història de la llengua catalana. 2. El segle XV*, Barcelona, Edicions 62.

- NOGUERAS VALDIVIESO, E. / SÁNCHEZ RODRIGO, L. (1999) «Notas sobre la traducción de la poesía románica medieval: cuatro siglos de Ausiàs March», dins PAREDES, J. / MUÑOZ RAYA, E. eds., *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*, Granada, Universidad, pp. 167-206.
- (2000) «Ausiàs March en el Siglo de Oro. La interpretación de Jorge de Montemayor», dins SÁNCHEZ RODRIGO, L. / NOGUERAS VALDIVIESO, E. eds., *Ausiàs March y las literaturas de su época*, Granada, Universidad, pp. 87-110.
- OLEZA SIMÓ, J. (1984) «La Valencia virreinal del Quinientos: Una cultura señorial», dins DIAGO MONCHOLÍ, M. V. coord., *Teatros y prácticas escénicas I. El Quinientos Valenciano*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 61-74
- PAGÈS, A. ed. (1912a) *Les obres d'Auzias March*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vol. Hem emprat la reproducció facsímil de 1991, València, Consell Valencià de Cultura, Generalitat Valenciana.
- (1912b) *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux XIV et XV siècles*, París, Champion; facsímil de 1974, Ginebra, Slatkine.
- PALAU Y DULCET, A. (1954-55) *Manual del librero hispanoamericano*, VIII, Barcelona, Librería Palau.
- PASTOR ZAPATA, J. L. (1992) «La biblioteca de don Juan de Borja, tercer duque de Gandía», *Archivum Historicum Societatis Iesus*, 61, pp. 275-307.
- PENNEY, C. L. (1965) *Printed Books 1468-1700 in The Hispanic Society of America*, New York, The Hispanic Society of America.
- RAMÍREZ I MOLAS, P. (1970) *La poesia d'Ausiàs March: anàlisi textual, cronologia i elements filosòfics*, Basilea, Privatdruck der J. R. Geigy A. G.
- REIG SALVÀ, C. (1972) *Vicente Salvá. Un valenciano de prestigio internacional*, València, Institució Alfonso el Magnànim, Diputació de València / Patronato José Mª Quadrado, CSIC.
- RIBELLES COMÍN, J. (1929) *Bibliografía de la lengua valenciana. Siglo XVI*, II, Madrid, Tipografía de la Revista de Archivos.
- RIQUER, M. de (1941) «La influencia de Ausiàs March en la lírica castellana de la Edad de Oro», *Revista Nacional de Educación*, 8, pp. 49-74.
- (1946) *Traducciones castellanas de Ausias March en la Edad de Oro*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- ed. (1990) Jorge de Montemayor, *Poesías de Ausiàs March*, Barcelona, Planeta.
- RODRÍGUEZ, J. (1747) *Biblioteca Valentina*, València, Joseph Thomas Lucas; facsímil de 1990, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana.
- RODRÍGUEZ MOÑINO, A. (1898) *Catálogo de libros del Marqués de Jerez de los Caballeros*, Sevilla, Roque Pidal; facsímil de 1950, Madrid, Castalia.
- (1989) *El Marqués de Jerez de los Caballeros*, Badajoz, Diputación Provincial
- ROZAS, J. M. (1964) «Petarca y Ausiàs March en los sonetos-prólogo amorosos del Siglo de Oro», *Homenajes. Estudios de Filología Española*, 1, pp. 57-75.

- SALVÀ Y MALLEN, P. (1872) *Catálogo de la Biblioteca de Salvá, I*, València, Impr. de Ferrer de Orga; facsímil de 1992, Madrid, Julio Ollero.
- SÁNCHEZ CANTÓN, F. J. (1942) *La biblioteca del marqués del Cenete, iniciada por el cardenal Mendoza (1470-1523)*, Madrid, CSIC, Instituto «Nicolás Antonio».
- SÁNCHEZ MARIANA, M. (1993) *Bibliófilos españoles. Desde sus orígenes hasta los albores del siglo XX*, Madrid, Biblioteca Nacional, Ministerio de Cultura / Ollero & Ramos.
- SERRANO MORALES, J. E. (1898-99) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia (Desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868)*, València, F. Doménech.
- SIRERA TURÓ, J. L. (1984) «El teatro en la corte de los Duques de Calabria» dins DIAGO MONCHOLÍ, M. V. coord., *Teatros y prácticas escénicas I. El Quinientos Valenciano*, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 259-277.
- SOLERVICENS, J. (1997) *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antoni Agustí*, Barcelona, PAM.
- (1999) «Civilitzats, tanmateix: La vesita (1524/25) de Joan Ferrandis d'Herèdia i la Comèdia Renaixentista», *Homenatge a Arthur Terry 2. Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 38, pp. 57-84.
- TAYLOR, B. (2001) «Spanish incunabula in the British Library: acquisitions to 1900» dins CÁTEDRA, P. / LÓPEZ-VIDRIERO, Mª L., eds., *El libro antiguo español. VI*, Salamanca, Sociedad Española de Historia del Libro, pp. 419-28.
- VALLS I SUBIRÀ, O. (1980) *La historia del papel en España. Siglos XV-XVI*, II, Madrid, Empresa Nacional de Celulosas.
- VINDEL, F. (1942) *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*, Barcelona, Orbis.
- (1952) *Ensayo de un catálogo de Ex-libris ibero-americanos (siglo XVI-XIX). Con 363 facsímiles*, Madrid, 2 vol.
- XIMENO, V. (1747-49) *Escritores del Reyno de Valencia, I*, València, Joseph Estevan Dolz.
- YEBES, J. A. (1993) *José Lázaro Galdiano bibliófilo. Catálogo de la Exposición con motivo del XVIII Congreso Internacional de Bibliofilia, Viernes, 24 de septiembre de 1993*, Madrid.

K